

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ЛЕКЦІЙ

(для студентів 3 курсу спеціальності 053 «Психологія» на 2019-2020 н.р.)

Викладач – професор Лефтеров Василь Олександрович

ТЕМА 1. ІСТОРІЯ ТА ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ ЗАСАДИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Зміст

1. Юридична психологія як галузь психології, її місце системі професійного навчання майбутніх психологів.
2. Етапи розвитку юридичної психології. Рання історія юридичної психології.
3. Розвиток юридичної психології у XX-XXI століттях.
4. Предмет, завдання і базові категорії юридичної психології.
5. Методологічні принципи і методи юридичної психології.
6. Структура (основні галузі) та міждисциплінарні зв'язки юридичної психології.

Ключові поняття: юридична психологія, правова психологія, пенітенціарна психологія, судова психологія, методи юридичної психології: методи наукового дослідження, методи активного впливу на особистість, принцип детермінізму, принцип розвитку, принцип єдності свідомості та діяльності, пізнавальні психологічні процеси.

Мета лекції: розкрити сутність юридичної психології як науки, її предмет, завдання, структуру; ознайомити з методологічними засадами юридичної психології, а також розглянути особистість та діяльність юриста.

Вступ

Юридична психологія досліджує психологічні закономірності системи «людина – право», розробляє рекомендації, спрямовані на підвищення ефективності цієї системи. Іншими словами, юридична психологія – науково-практична дисципліна, яка досліджує психологічне опосередкування правових відносин та правової поведінки. Її вивчення дозволяє удосконалити діяльність правознавця, допомагає йому будувати та регулювати взаємовідносини з людьми, поглиблено розуміти мотиви їх вчинків і поведінки, пізнавати об'єктивну дійсність, вірно оцінювати її та використовувати результати в практичній діяльності.

Юридична психологія вивчає поведінку, особистість і діяльність осіб,

що здійснюють правотворчість та правозастосування (суб'єкти юридичної діяльності) та осіб, щодо яких норми застосовуються, чиї права захищаються чи охороняються. Інакше кажучи, науковий інтерес юридичної психології представлений людським фактором у його правовому сенсі, системою нероздільних елементів (підсистем) юриспруденції і психології. Зазначена система включає наступні дослідницькі напрями: 1) правові норми, що регулюють суспільні відносини; 2) психологічний зміст фактичного впливу права на суспільну та індивідуальну свідомість (правосвідомість), формування ставлення до правоохоронних інтересів (заборони, дозволу, відповідальності за недотримання правових приписів); 3) форми і види відповідальності за делікти, ефективність застосування санкцій, правоохоронної і правозастосовної діяльності в цілому, здійснюваної у відповідності з діючим законодавством; 4) умови формування особи як правопорушника, механізми вчинюваних правопорушень як вольових актів поведінки, що знаходяться під контролем свідомості та волі індивіда.

Юридична психологія почала розвиватись понад сто років тому назад, коли у практиці кримінального судочинства все більше і більше почали використовувати психологічне знання для пояснення різних сторін вчиненого протиправного діяння, рис особистості злочинця. Цей напрям, як найбільш давній у юридичній психології, у теперішній час є найбільш розвиненим. Питанню використання спеціальних знань у судочинстві присвячені роботи таких юристів і психологів, як В.Г.Гончаренко, В.О.Коновалова, М.М.Коченов, І.М.Резніченко та ін. Ними здійснене теоретичне узагальнення практики проведення судово-психологічних експертиз та застосування інших форм спеціальних психологічних знань у кримінальному, цивільному та адміністративному процесах.

1. Юридична психологія як галузь психології, її місце системі професійного навчання майбутніх психологів

Для нашого часу характерними є значний розвиток психологічної науки, використання психологічних знань для вирішення прикладних проблем різних напрямів людської діяльності, у тому числі – юридичної. Теорія і практика потребує психологічного аналізу значної кількості складних феноменів, що впливають на життєдіяльність людини, визначаючи її місце у суспільстві, зокрема, соціально корисну чи антисоціальну спрямованість поведінки, дотримання чи порушення правових норм тощо.

Праця індивіда у будь-якій галузі діяльності визначається психічними процесами, які сприяють пізнанню об'єктивних законів дійсності, взаємин між людьми, їх мотивів та інтересів, структури та особливостей окремої особи. Вивчення психологічних закономірностей, у свою чергу, сприяє оптимальному регулюванню людської діяльності, становленню такої її наукової організації, яка відповідає високому рівню суспільних відносин.

Кожна галузь праці має притаманні лише їй риси, які впливають на характер діяльності і взаємин людей у процесі конкретних трудових операцій.

Це певною мірою стосується і юридичної діяльності. Саме ця обставина зумовила відокремлення із загальної психології специфічної галузі наукового знання, яка вивчає закономірності психіки у сфері дії права. Інтеграція юриспруденції та психології сприяла становленню нової науки — юридичної психології, спрямованої на науково-практичне забезпечення завдань правоохоронної та правозастосовної діяльності.

Теоретичною базою для юридичної психології є загальна психологія, оскільки використовується її понятійний і категоріальний апарат, знання про загальні закономірності та закони психічної діяльності людини.

Юридична психологія – прикладна галузь психології, що вивчає закономірності і механізми психіки людей, включених у сферу відносин, регульованих правом.

Юридична психологія – науково-практична дисципліна, яка досліджує психологічне опосередкування правових відносин та правової поведінки.

Її вивчення дозволяє удосконалити практичну діяльність правознавця, допомагає йому будувати та регулювати взаємовідносини з людьми, поглиблено розуміти мотиви їх вчинків і поведінки, пізнавати об'єктивну дійсність тощо. Юридична психологія – самостійна галузь знання на межі психології та юриспруденції. В центрі її уваги психологічні аспекти особистості, поведінки та діяльності у сфері права, оскільки саме право – результат людської діяльності.

Юридична психологія, у свою чергу, вивчає психічні явища, процеси, закономірності, що виникають у полі правоохоронної та правозастосовної діяльності на базі чинного законодавства, специфіку психологічного змісту права, його інститутів та категорій.

Інтеграція між юриспруденцією та психологією відбувається на трьох рівнях:

1. Застосування психологічного знання у юридичній діяльності у чистому вигляді.
2. Використання трансформованих психологічних знань.
3. Синтез психологічних та юридичних знань.

Перший рівень – це безпосереднє використання психологічних знань як методу експертно-психологічних оцінок. При цьому психолог виступає в ролі експерта, спеціаліста або консультанта в кримінальному, цивільному, адміністративному процесі або на стадії виконання покарання чи інших заходів правового впливу.

Другий – це розгалуження, уточнення, удосконалення юридичних понять та інститутів за рахунок залучення психологічних категорій, а також застосування юристами психологічних методів у наукових дослідженнях або правозастосовчій, правоохоронній, профілактичній та іншій юридичній практиці, використання даних психології в оперативно-розшуковій і процесуальній діяльності, розслідуванні злочинів, виправленні і перевихованні правопорушників, професійному відборі і підборі тощо. При цьому уточнюються такі поняття, як «правова свідомість», «провина», «осудність», «дієздатність», «правопорушник» тощо.

Третій рівень взаємодії психології і юриспруденції має більш виражений, ніж два попередні, двосторонній характер. Потреба юриспруденції у психологічному знанні спричинила виникнення юридичної психології, яка є наукою водночас і психологічною, і юридичною. Виникнення такої науки стимулює розвиток і вдосконалення як психологічного, так і юридичного знання.

Місце юридичної психології в системі професійного навчання майбутніх психологів.

Отже, юридична психологія забезпечує розгляд психологічного змісту сучасних соціальних реалій, які стосуються права та його застосування; усе, що не відноситься до юриспруденції – за її межами. Юридична психологія синтезує психологічні знання у даному напрямі, створюючи додаткові можливості для розвитку права і психології, психологічного забезпечення діяльності юристів.

2. Етапи розвитку юридичної психології. Рання історія юридичної психології

Становлення юридичної психології як науки зумовлювалося тим, що її основні закономірності та часткові проблеми не могли бути пояснені на рівні загальнопсихологічних понять, а потребували розробки спеціалізованого методичного інструментарію вивчення та теоретичної розробки проблематики на межі юридичної і психологічної науки. Юридичної психології повною мірою стосується ствердження *У.Гербарта про те, що психологія має давню передісторію і дуже коротку історію.* Справді, ще в трактаті давньогрецького філософа Теофраста (IV-III ст. до н.е.) «Характери» є опис окремих асоціальних рис, притаманних певним типам особистості.

Можна виділити такі основні етапи розвитку юридичної психології:

- I — описовий (з давнини до початку XIX ст.);
- II — порівняльно-аналітичний (XIX ст.);
- III — природничо-науковий (перша половина XX ст.);
- IV — сучасний (з 60-х років XX ст.).

Рання історія юридичної психології

Застосування психологічного знання з метою забезпечення правосуддя та інших напрямів правоохоронної діяльності має давню історію. Випробування учасників процесу, які інколи мали містичний характер, але значною мірою синтезували емпіричний досвід багатьох поколінь, мали місце вже в античному та середньовічному кримінальному процесі. Вони базувалися на застосуванні знань психології людини, її різних проявів під час випробування.

Розшуковий процес, як світський (більш вишуканий) варіант інквізиційного процесу, не використовував даних психології. Він був заснований на таємній письмовій основі. Особисте зізнання як основний доказ діставалося (добувалося) будь-яким чином, у тому числі з використанням

катувань, тортур. Одночасно з фізичними, застосовувались і моральні (психологічні) методи впливу на підозрюваних із метою отримання зізнання, в основі яких були узагальнені емпіричні дані, життєва психологія.

Щоб примусити людину дати свідчення, спеціально створювалася шокова ситуація, обстановка, яка провокувала до вияву почуттів. Наприклад, підозрюваного раптово вводили в погано освітлене приміщення, де знаходився труп, і там умовляли сказати правду, використовуючи його шоківий стан.

На зміну інквізиційному середньовічному розшуковому процесу прийшов процес змагальний (ідеї якого зароджувалися в філософії, соціології, теорії права) з властивою йому гласністю та усним провадженням. Важливе значення отримують показання свідків та дані щодо особистості підсудного, потерпілого, позивача, відповідача тощо. Для правильної оцінки свідчень злочинця, свідків та інших учасників процесу, отримання даних про них як особистість у кримінальному, а потім у цивільному буржуазному процесі з'являється потреба залучення та використання психологічного знання.

Психічну діяльність судді Г.Грос ділив на сприймаючу і конструктивну. Сприймаючу він пізніше розділив на три частини: перша - психологічне спостереження в суді, друга — самодисципліна щодо всіх учасників процесу (щоб психологічне спостереження було точним), третя — феноменологічне вивчення явищ (що дане у безпосередньому сприйманні і на підставі яких принципів можна робити висновки про наявні психологічні процеси). Конструктивна діяльність судді складається із умовиводів і висновків, а також наявних у суді матеріалів конкретної справи. Зазначені міркування Г.Гроса є надзвичайно цінними, оскільки вони дали початок теоретичному обґрунтуванню юридичної психології. І хоч мова не йшла про судову психологію як самостійну, обособлену науку, а теоретичні викладки не підтверджувалися експериментальними дослідженнями, роль Г.Гроса у розвитку юридичної психології безперечна і значна.

Французький учений Е.Клапаред у 1906 р. зробив аналіз основних напрямів використання психології у праві і виділив юридичну психологію як науку. Він зазначив, що юридична психологія займається психологією судової діяльності, а кримінальна психологія є наукою про психологію злочинця; разом ці дві дисципліни складають судову психологію. Г. Райх у роботі «Про напрями психології» (1912 р.), К. Марбе у книзі «Принципи судової психології» (1913 р.) і О. Ліпман у книзі «Основи психології для юристів» (1914 р.) порушували теоретичні і практичні питання використання психології в юриспруденції. Цій же проблемі були присвячені і написані раніше «Свідомість звинувачуваного» П. Блюнеллі (1902 р.), «Експериментальні дослідження достовірності свідчень» М. Борста (1907 р.) та інші.

Середина і друга половина XIX століття відзначалися значним посиленням в Європі інтересу до кримінальної психології, що пов'язане з антропологічним підходом до кримінології, заснованим італійським ученим, професором судової психіатрії Чезаре Ломброзо (1835-1909 рр.) та його послідовниками Енріко Феррі (1856-1928 рр.) та Рафаело Гарофало (1852-1934 рр.).

У книзі «Злочинна людина, вивчена на основі антропології, судової медицини та тюрмознавства» (1876 р.) Ч. Ломброзо намагався знайти матеріальний субстрат злочину, висловивши думку про те, що злочинець - це атавістичний тип, який має ряд фізичних та психічних рис, що наближають його до дикунів, первісних людей або навіть тварин. На його думку, злочинця неможливо виправити, як неможливо приручити та одомашнити хижака. Ч. Ломброзо, не заперечуючи значення психофізіологічних та моральних факторів злочинності, провідними вважав біологічні, тому засобом боротьби зі злочинністю він називав ізоляцію злочинного типу від суспільства. Трактатування злочинної поведінки як патологічного явища призвело до того, що кримінальна психологія на довгі роки з'єдналася з судовою психіатрією, ставши її другим найменуванням.

Е. Феррі та Р. Гарофало доповнили перелік біологічних факторів злочинності та злочинів соціологічними, але це не дозволило їм відійти від позиції антропологічної школи. Е. Феррі в праці «Кримінальна соціологія» сформулював поняття «небезпечного стану», яке містило ломброзіанську ідею схильності злочинця (злочинної особи) до злочину з моменту народження. Суб'єкта, що мав цю схильність, він назвав «злочинним типом». В іншій роботі — «Злочин як соціальне явище» - Е. Феррі визначив три групи факторів, що породжують злочинність: антропологічні або індивідуальні, фізичні та соціальні. У групі антропологічних він виділив фактори органічного складу злочинця, психічної будови (розумові та психічні аномалії, особливо аномалії відчуття громадськості), особисті ознаки (вік, стать, біологічно-соціальні властивості: громадянський стан, рід занять, місце народження, класовий стан, освіта та виховання).

Український філософ-просвітник та юрист Л. Лодій (1764-1829 рр.) у праці "Логічні настанови, спрямовані на пізнання та розмежування істинного і помилкового" (1815 р.) намагався обґрунтувати кримінально-правові поняття за допомогою психології. Він визнавав лише ті покарання, що виступають як засоби психологічного примусу, вважав, що покарання має відповідати духу злочину. Такої ж думки дотримувалися В. Єлпатьєвський, Г. Гордієнко. Х. Штельцер став першим, хто розпочав викладання курсу "Кримінальна психологія" (Московський та Тартуський університети, 1806-1812 рр.).

Прогресивні юристи другої половини XIX і початку XX ст. (Л. Владимиров, Д. Дріль. С Гогель, А. Коні, Л. Петражицький, В. Чиж, М. Ядринцев та ін.), розуміючи, що лише психологія дозволяє визначити закономірності, детермінуючі поведінку людини, вважали, що юридична психологія повинна скласти наукову основу кримінального права, тобто на її базисі має будуватися вчення про суб'єкт злочину, осудність, зміст покарання.

Так, професор Л. Владимиров, викладач Харківського, Московського та Петербурзького університетів у своїх працях "Про значення лікарів-експертів у кримінальному судочинстві" (1870 р.), "Психологічні особливості злочинця за новітніми дослідженнями" (1877р.), "Психологічні дослідження в кримінальному суді" (1901 р.) обґрунтував необхідність залучення до кримінального судочинства експертів - спеціалістів із психології, які мали б

право ознайомитися з матеріалами справи, обстежувати підсудного, догапувати учасників процесу.

3. Розвиток юридичної психології у XX-XXI століттях

На початку XX ст. побачили світ роботи Л. Блюнеллі "Свідомість звинувачуваного" (1902 р.), М. Ворста "Експериментальні дослідження достовірності свідчень" (1907 р.). Г. Райха "Про напрями психології" (1912 р.), К. Марбе "Принципи судової психології" (1913 р.), О. Ліпмана "Основи психології для юристів" (1914 р.), в яких розглядалися теоретичні і практичні питання використання психології в юриспруденції. З 1907 р. відомий учений Е. Клапаред читав у Женеві "Курс лекцій з юридичної психології".

Професор Петербурзького та Варшавського університетів Л. Петражицький у книгах "Про мотиви людських вчинків" (1904 р.) та "Вступ до вивчення права і моральності. Емоційна психологія" (1908 р.) стверджував, що реально існують лише психічні процеси, а інші соціально-історичні утворення є лише їх зовнішніми проекціями - "емоційними фантазмами". Він вважав, що державно-правові та інші науки мають опиратися на аналіз психологічних явищ. Соціальний прогрес, розвиток права, моралі, естетики і навіть перехід від правової системи рабства до права вільної праці та конкуренції - це все наслідки і результати "прогресу людської психіки".

У цей же час (друга половина XIX і початок XX ст.) все більш вагомого значення набували експериментальні дослідження з юридичної психології. Умови для цього були створені зусиллями лікарів-практиків у галузі експериментальної фізіології і психіатрії (І. Сеченов, В. Бехтерев, С. Корсаков, В. Сербський. В. Кан-динський та ін.).

Під керівництвом В. Бехтерева здійснене перше експериментальне дослідження неповнолітніх злочинців, результати якого викладені в роботі "Про розумову працездатність малолітніх злочинців" (1903 р.). У 1904 р. проведений експеримент для перевірки достовірності показань свідків: глядачам п'єси Московського художнього академічного театру "Юлій Цезар" запропоновано відповісти на 15 запитань, які стосувалися сцени вбивства. Надійшло 505 листів із відповідями, що дало змогу сформулювати певні висновки.

Питання щодо показань свідчень, особливо неповнолітніх, було предметом вивчення багатьох вчених того часу. Результати, що засвідчували їх недосконалість (недостовірність), спонукали до пошуку інших можливостей одержання доказової інформації, зокрема, за допомогою експериментальної психології. Зокрема, стали з'являтися роботи, присвячені використанню навіювання і гіпнозу в кримінальному судочинстві. За участю Володимира Михайловича Бехтерева в 1896 р. був застосований гіпноз до підозрюваної у вбивстві свого чоловіка Марії Рум'янцевої, яка вчинила злочин у результаті сугестії фельдшера І. Хрисанфова, її коханця і домашнього лікаря.

В 1902 р. опублікована книга. Бехтерева "Про експериментальне дослідження злочинців", де підкреслюється, що досліджувати злочинців

необхідно переважно "у психологічному відношенні й особливо-в експериментально-психологічному відношенні". На його думку, найближчі причини злочину ніколи не втратять "свого психологічного інтересу і практичного значення". Більш пізня його робота "Об'єктивно-психологічний метод у застосуванні до вивчення злочинності" (1912 р.) присвячена методиці психологічного дослідження злочинців, у якій він поділяв злочинців на декілька груп за психологічними ознаками: а) злочинці за пристрастю (поривчасті та імпульсивні); б) злочинці з недостатньою чутливістю, без моральних критеріїв, які вчинюють злочини навмисно; в) злочинці з інтелектуальними вадами; г) злочинці з слабкою волею (лінощі, алкоголізм тощо).

Широта досліджень у галузі юридичної психології в 20-ті роки ХХ ст. визначила місце юридичної психології серед психологічних наук. На наукових зібраннях того часу діяли спеціальні секції, присвячені розвитку і досягненням юридичної психології. Так, на I Всесоюзному з'їзді психоневрологів, який відбувся в 1923 р., працювала секція з кримінальної психології. На ній було заслухано низку доповідей про застосування психології в різних напрямках юриспруденції. У резолюціях з'їзду було вказано на необхідність створення при пенітенціарних установах лабораторій для проведення кримінально-психологічних досліджень, збільшення кадрового складу криміналістів-психологів. На II Всесоюзному з'їзді психоневрологів, який відбувся в 1924 р., працювала секція з питань криміналістичної рефлексології і психології.

Переслідування юридичної психології розпочалося з статті С. Булатова "Відродження Ч. Ломброзо у радянській кримінології", опублікованій у першому числі журналу "Революція права" за 1929 р. У ній зазнала критики діяльність науково-дослідницьких установ у сфері дослідження особистості злочинця, практика залучення психіатрів і психологів до кримінологічних досліджень, після чого зроблено відповідні висновки: кабінети з вивчення особистості злочинця були ліквідовані, а психологічні та патопсихологічні дослідження заборонені. Значна частина того, що було "напрацьоване" у юридичній психології та пов'язане з "технологією" роботи, перейшло в курси криміналістики і кримінального процесу, а також у критичні розділи, присвячені психологічним теоріям суб'єктивної сторони складу злочину в кримінальному праві.

Щоб виправити становище після завданих у 30-ті роки ХХ ст. ударів, знадобилося понад 30 років. Тільки у 1965 році до програми підготовки юристів у вищих навчальних закладах було введено курс "Психологія (загальна та судова)"; розгорнуті прикладні психологічні дослідження для правоохоронних цілей, правозастосовчої і профілактичної діяльності; питання юридичної психології стали розроблятися з метою забезпечення навчального процесу. У 1966 р. відбувся Всесоюзний семінар із судової психології, на якому обговорювалися питання викладання психології в вузах, а також проблеми судово-психологічних досліджень. У цей час створювалися програми і методичні рекомендації з судової психології для вузів і середніх спеціальних навчальних юридичних закладів, де також вводився курс психології.

У 1968 р. на III Всесоюзному з'їзді психологів заслухана значна кількість доповідей щодо психологічних проблем боротьби зі злочинністю, хоча окремої секції судової психології на з'їзді не було.

Юридична психологія в сучасній Україні.

Становлення України як незалежної держави спричинилося до подальшого розвитку юридичної психології. Відповідно до переліку ВАК України, вона увійшла до кола психологічних спеціальностей (19.00.06), при Національній академії внутрішніх справ України створена спеціалізована рада по захисту дисертацій. У 1996 році проблеми юридичної психології розглядалися на секції II Всеукраїнського з'їзду психологів. Дослідження фахівців мають досить широкий діапазон. Це не тільки проблеми використання судово-психологічної експертизи, психології дізнання і слідства, психологічні проблеми профілактики правопорушень, а й питання психології особистості правопорушника, психології судочинства, правомірної поведінки, професіограми і психограми юридичних професій та ін.

Розширяється горизонт психологічних досліджень та сфер практичного застосування їх результатів у практичній юриспруденції. Виявляється тенденція використання психологічних знань для забезпечення виконання завдань цивільного судочинства, профілактики адміністративних правопорушень, а також їх застосування в законотворчому процесі. Позитивні зміни спостерігаються і в плані організації наукових досліджень — останніми роками визначилося прагнення до координації наукових досліджень, кооперації з науковими пошуками у суміжних сферах — соціології, педагогіці, медицині. Вказані процеси свідчать про вихід юридичної психології в Україні на новий етап розвитку.

Сучасна юридична психологія в Україні характеризується нерівномірним, стрибкоподібним (гетерохрон) розвитком; найбільшу увагу дослідників звернена до проблем психологічного забезпечення юридичної діяльності, т. є. тим, які базуються на традиційно опрацьованих психологами закономірності.

Перший в Україні доктор психологічних наук в галузі юридичної психології Медведєв В.С. захистив дисертацію у 1997 році з проблем психології професійної деформації працівників ОВС.

4. Предмет, завдання і базові категорії юридичної психології

Юридична психологія – прикладна галузь психології, що вивчає закономірності і механізми психіки людей, включених у сферу відносин, регульованих правом.

Юридична психологія – науково-практична дисципліна, яка вивчає психологічні закономірності системи "людина – право", розробляє рекомендації та шляхи на підвищення її ефективності; наука про факти, закономірності і механізми людської психіки у сфері правових відносин і правової поведінки.

Об'єктом юридичної психології - є особистість як свідомий індивід, що

має певний соціальний статус і виконує конкретні соціальні функції в системі "людина - право". **Предмет** юридичної психології – психологічні закономірності і механізми правового опосередкування діяльності особистості та груп у сфері правової діяльності.

Предмет юридичної психології по В.Л. Васильєву: - психологічні закономірності діяльності й особистості людини в галузі правовідносин.

Завдання юридичної психології:

1. Вивчення психологічних механізмів протиправної поведінки; факторів, що сприяють формуванню злочинної мотивації та цілеспрямованості; способів їх профілактики;

2. Розробка психологічних методів визначення властивостей і станів особистості, а також вивчення їх впливу на поведінку особистості в криміногенній ситуації;

3. Вивчення (спільно з кримінологією і патопсихологією) таких факторів правопорушень, як стан «осудності» - «неосудності», патологічних рис характеру, особистісної незрілості (інфантилізму), сугестивності, низької соціальної адаптації, відповідності розумового розвитку віком суб'єктів правопорушень тощо;

4. Розробка ефективних методів організації виправно-трудової діяльності засуджених та прогнозування їх готовності до ресоціалізації;

5. Забезпечення участі фахівців у проведенні судово-психологічної експертизи в процесі розслідування і розгляду кримінальних справ, а також інших видів правопорушень

6. Вивчення психологічної структури професійної діяльності працівників правоохоронної системи (поліції, слідчих, адвокатів, суддів, прокурорів);

7. Забезпечення психологічної служби в правоохоронній системі з метою надання консультативної та практичної допомоги посадовим особам у цій системі;

8. Розробка психодіагностичних методів профвідбору та лонгітюдного контролю діяльності посадових осіб системи правоохоронних органів, формування адекватної мотивації і профілактики професійної деформації;

9. Організація роботи з населенням з метою психологічного освіти та проведення профілактики правопорушень серед різних груп громадян.

У юридичній психології застосовуються всі методи загальної психології: спостереження, бесіда, тестування й анкетування, біографічний метод, метод факторного аналізу і статистичні методи.

Базові категорії юридичної психології:

- особистість (злочинця, потерпілого, свідка, юриста тощо);
- діяльність, правова діяльність;
- свідомість, правосвідомість.
- протиправна поведінки;
- суб'єкт і об'єкт злочину;
- мотив злочину;
- злочинні групи; групова злочинна діяльність;

- слідчі дії;
- допит як форма спілкування;
- ресоціалізація;

5. Методологічні принципи і методи юридичної психології

Принципи юридичної психології. В основі системи наукового знання, як відомо, лежать певні принципи, тобто основні положення, позиції, які визначають методичні підходи до проведення досліджень, пояснення спостережуваних феноменів, обробці та трактуванні результатів. Юридична психологія спирається на принципи, встановлені в загальній психології, трактуючи їх стосовно до своєї галузі знання. В якості основних принципів юридичної психології слід виділити наступні:

Принцип об'єктивності при дослідженні психіки в умовах правових взаємин. Даний принцип вимагає, щоб при вивченні поведінки людей в умовах законослухняної або протиправної поведінки слідчий і суд керувалися об'єктивними показниками прояви психічних процесів, станів і вчинків людини. Тому першорядну роль у встановленні істини відіграють методи об'єктивного спостереження, лабораторного і натурного експериментів, збору та аналізу фактів, речових доказів, експертних оцінок тощо, тоді як суб'єктивні і проєктивні тести відіграють допоміжну роль. При оцінці особистості індивіда в процесі слідства і судового розгляду важливо уникнути суб'єктивізму і необґрунтованість висновків.

Принцип детермінізму (причинної зумовленості) в галузі правових відносин. Цей принцип спонукає нас не тільки фіксувати певне явище (вчинок), але й виявляти причини, чинники, що зумовили його виникнення. Різні форми асоціальної поведінки можуть бути детерміновані комплексом природних психофізіологічних, індивідуально-психологічних властивостей особистості, а також об'єктивних умов її формування в певному соціальному середовищі (сім'я, соціальні взаємозв'язки, школа, соціально-економічні проблеми і тощо).

Принцип детермінізму дозволяє не тільки шукати чинники, що зумовили протиправного поводження людини, але і прогнозувати його подальший розвиток в залежності від методів впливу на нього в процесі слідства, відбування покарання, його готовності до ресоціалізації та соціальної реабілітації.

Принцип єдності свідомості і діяльності. Становлення цього принципу у вітчизняній психології (О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн, Б. Ф. Ломов) пов'язане з розумінням діяльності як провідного чинника формування особистості. Саме включеність особистості в певні види діяльності (продуктивної, соціально-позитивної чи асоціальної) обумовлює становлення певного типу поведінки та формування законослухняного або протиправного свідомості людини.

Принцип розвитку. З цього принципу випливає, що особистість на всьому протязі свого життєвого шляху піддається впливу навколишнього

середовища, конкретних умов спілкування і взаємодії з людьми, завдяки чому суб'єкт засвоює певну інформацію і набуває нових властивостей і якості. Особистість не залишається незмінною, а в залежності від обставин, що складаються може змінюватися як в кращу, так і в гірший бік. Юристу важливо розуміти, під впливом яких об'єктивних і суб'єктивних факторів свідомість правослухняного підлітка деформувалося і перетворилося на стимул протиправної поведінки. А несприятливий психологічний клімат в родині або навчальній групі може зумовити розвиток агресивності у підлітка.

Принцип особистісного підходу. Юридична психологія має своїм об'єктом насамперед особистість як суб'єкта правослухняної або антиправової діяльності, тобто особа, що виражає певне ставлення до норм права. Тому важливо дослідити, як об'єктивні фактори зовнішнього соціального і природного середовища впливають і переломлюються через свідомість конкретної особистості, яка має певні інтелектуальні і характерологічні особливості, а також переживає певні психічні стани, що опосередковують формування асоціальних форм поведінки.

Принцип системності - психіка людини розуміється не як комплекс окремих процесів і властивостей, а як єдине цілісне утворення - система, в якій всі когнітивні, комунікативні та регулятивні функції взаємодіють і взаємообумовлюють один одного. Діяльність людини розуміється як цілеспрямований, мотивований і саморегульований процес. При вивченні будь-яких актів поведінки ми повинні враховувати всю систему властивостей особистості. При оцінці конкретного протиправного діяння людини необхідно вивчити структуру його особистості в цілому, його мотивацію, цілеспрямованість, індивідуально-психологічні властивості.

Юридична психологія як наука, що інтегрує в собі психологічні та юридичні знання повинна дотримуватися і основоположних принципів, що лежать в основі правової науки та чинного законодавства. Ці принципи добре відомі фахівцям в області юриспруденції, так як вони законодавчо введені в область права: дотримання законності, рівності громадян перед законом, презумпції невинності, справедливості, гуманності (ст.ст. 3, 8, 21, 24, 55, 62 Конституції України).

Принцип законності означає, що в процесі розслідування і розгляду справи в суді необхідно дотримуватися певних норм, встановлені державою і закріплені у відповідних статтях Конституції, в кримінально-процесуальному та цивільно-процесуальному кодексах.

Принцип рівності громадян перед законом відображає традиції демократизму громадянського суспільства, необхідність об'єктивного підходу до аналізу діяльності суб'єкта незалежно від його суспільного та майнового стану.

Принцип презумпції невинності означає неприпустимість упередженого і необ'єктивного підходу до розслідування справи, поспішного і суб'єктивного підходу до прийняття обвинувального висновку. Тому кожен обвинувачений має право на захист. Установка слідчого на винність підозрюваних, цілеспрямований в сторону обвинувачення підхід і упереджена трактування

фактів є однією з ознак професійної деформації юриста.

Принцип справедливості вимагає, щоб при розслідуванні і розгляді справи учасники судочинства спиралися тільки на об'єктивні докази і факти, виходячи з правових норм, а також визначали міру покарання відповідно до характеру вчиненого діяння. Порушення цього принципу призводить до грубих помилок слідства і рішення суду.

Принцип гуманності вимагає поваги до особистості в процесі судово-психологічних розслідувань, дотримання норм етики, неприпустимість нехтування людської гідності суб'єкта. Так, неприпустимо застосування апаратних методик, що викликають больові відчуття і емоційний стрес, методів силових і фізичних впливів, психологічного тиску, навіювання (сугестії), гіпнозу, залякування підслідних з метою отримання бажаних показань. Неприпустимо проведення експериментів, таких, що принижують гідність людини або завдають шкоди її психічному і фізичному здоров'ю. При допиті неприпустима постановка навідних або підказують питань, так як вони містять елементи навіювання.

Юридична психологія використовує систему методів науки як психології загалом, будучи її галуззю, і специфічну сукупність методів, що забезпечують процес пізнання її предмета. Ці методи можна класифікувати таким чином:

1. **Методи наукового дослідження.** З їхньою допомогою досліджуються психічні закономірності людські стосунки, регульованих нормами права, і розробляються науково обґрунтовані рекомендації для практичних працівників, котрі займаються проблемами захисту права і свободи громадян.

2. **Методи психологічного впливу на особистість.** До основного методу впливу, котрі можуть застосовуватися у юридичній психології, можна віднести переконання. Переконання – цей вплив на свідомість, почуття, волю у вигляді повідомлення, роз'яснення і речові докази важливості тієї чи іншої становища, погляду, вчинку чи їх неприпустимість, з метою змусити слухача змінити його, установки, позиції, стосунки держави й оцінки, або розділити думки чи подання говорить (наприклад, переконати підслідного, підозрюваного, обвинувачуваного, свідка, потерпілого дати правдиві свідчення). Переконання є основним, найбільш універсальним методом керівництва та виховання це має широко застосовуватися у діяльності судових правоохоронних органів.

Серед інших методів цієї групи може бути навіювання і маніпулятивні тактики. Навіювання не що інше, як вторгнення до свідомості людини (чи прищеплювання їй будь-якої ідеї). Маніпулятивний вплив – це форма міжособистісного спілкування, коли вплив на партнера зі спілкування з досягнення власних намірів здійснюється таємно.

3. **Методи судово-психологічної експертизи (СПЕ).**

4. **Емпіричні методи** – сама велика група методів добування наукових даних. До цієї групи методів ставляться:

– спостереження, самоспостереження, поведінковий портрет;

- експериментальні методи;
- психодіагностичні методи;
- аналіз процесу продуктів діяльності;
- методи опитування (анкетування, інтерв'ю, розмова);
- соціометрія;
- біографічні методи (аналіз подій життєвого шляху людини, документації, свідчень, контент-аналіз);
- метод моделювання спрямовано вивчення психічних явищ, які у простіших моделях (які імітували ці негативні явища) тощо.

6. Структура та міждисциплінарні зв'язки юридичної психології

Юридична психологія включає наступні напрями (галузі):

- правову психологію, що досліджує психологічні аспекти правотворчості і змісту права, його інститутів, принципів вини і відповідальності, їх меж, загальної і спеціальної превенції закону, його впливу на формування правосвідомості (суспільної та індивідуальної) та суб'єктів правовідносин;
- кримінальну психологію -, психологічні закономірності формування антисуспільної спрямованості особистості, мотивів вчинення злочинів, особливості виникнення і динаміки протиправних установок поведінки; психологія формування та розвитку злочинних груп (натовпу) тощо;
- психологія процесуальної (слідчої, судової, адвокатської та ін.) і непроцесуальної (оперативно-розшукової, управлінської та ін.) діяльності - психологічні засади розкриття і розслідування злочинів;
- пенітенціарну психологію - психологічні закономірності динаміки особистості у процесі відбування покарання, у тому числі - у місцях позбавлення волі, особливості формування і функціонування мікрогруп засуджених;
- психологія юридичної праці - психологічні аспекти професійного психологічного відбору, психологічного супроводження оперативно-службових заходів, психологічної підготовки фахівців для здійснення юридичної діяльності;
- судово-психологічна експертиза та інші форми використання спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі (кримінальному, цивільному, адміністративному).

Зазначені напрями юридичної психології пов'язані між собою спільністю психологічного змісту соціально-правових реалій, що становлять інтегровану схему. Будь-який інший підхід або вступає у протиріччя з самим собою, приписуючи юридичній психології напрями, не сумісні з правом, або ж характеризується недостатнім рівнем розгляду її юридичних аспектів,

Юридична психологія пов'язана з іншими галузями психології, а також з іншими науками опис яких наводиться нижче.

Загальна психологія при цьому є для юридичної психології теоретичною базою, оскільки використовується її понятійний та

категоріальний апарат, знання про загальні закономірності психічної діяльності людини. Має місце і зворотний зв'язок, оскільки розвиток юридичної психології збагачує загальну психологію новим емпіричним та галузевим знанням.

Соціальна психологія вивчає психічні прояви різних соціальних груп, їх настрої, суспільну думку, зв'язки, проблеми лідерства та конформізму, сумісну діяльність. Це сприяє більш повному дослідженню суспільної та індивідуальної правосвідомості, специфіки групової делінквентної поведінки, психологічних особливостей правоохоронної, правозастосовчої, профілактичної та інших видів професійної діяльності. Дослідження в галузі юридичної психології, в свою чергу, активізують розвиток соціальної психології.

Педагогічна психологія досліджує психологічні основи навчання та виховання і забезпечує юридичну психологію знаннями методів впливу на правопорушника з метою перевиховання, підготовки студентів і курсантів до специфіки подальшої професійної діяльності. Водночас, набуті юридичною психологією знання про особливості правопорушників, методи їх перевиховання можуть використовуватися педагогічною психологією. Так, всесвітньо відома система роботи А.С.Макаренка з неповнолітніми та молодими злочинцями, безпритульними дітьми досі враховується загальною педагогікою та педагогічною психологією.

Вікова психологія вивчає закономірності психічного розвитку людини, становлення психічних процесів та станів особистості на різних вікових ступенях її життя: в дитинстві, підлітковому віці, юності, зрілості та старості. Використання юридичною психологією даних цієї науки дозволяє більш точно диференціювати психологічні особливості правопорушника, потерпілого, свідка залежно від їх віку, підбирати адекватні та необхідні засоби впливу з метою забезпечення справедливого правосуддя. Юридична психологія, зі свого боку, збагачує вікову даними щодо особливостей та закономірностей делінквентної поведінки осіб різновікових груп, що сприяє цілісному уявленню про особистість людини взагалі.

Патопсихологія досліджує різні форми порушення нормальної психічної діяльності людей, отже – може забезпечувати юридичну психологію даними про психологічні особливості правопорушників із психічними аномаліями. Одержані юридичною психологією відомості про суб'єктів юридичного процесу з психічними аномаліями, тенденції вчинення правопорушень цими особами, специфіку їх поведінки, перевиховання та виправлення в умовах ізоляції можуть використовуватися медичною та патопсихологією з метою їх лікування, соціальної та психологічної реабілітації.

Психологія праці вивчає психологічні основи трудової діяльності, професійно важливі якості особистості, проблеми професійної орієнтації, профвідбору, наукової організації праці. Пов'язана з нею **інженерна психологія** досліджує питання взаємодії людини з машиною під час трудової діяльності. Юридична психологія використовує знання, одержані

в цих галузях, з метою вивчення специфіки праці юристів, забезпечення їх психологічними знаннями для розслідування правопорушень, пов'язаних з виконанням професійних обов'язків, у тому числі - в промисловості і на транспорті.

Філософія для юридичної психології є своєрідною методологічною базою, що допомагає пізнати, як державно-правова дійсність визначає перебіг психічних процесів, а останні, в свою чергу, впливають на формування особистості. Завдяки зв'язку і взаємодії з філософією юридична психологія розглядає державно-правові явища в динаміці, історичному розвитку, взаємозв'язку з іншими сферами пізнання.

Зв'язок юридичної психології з **загальною соціологією** дозволяє юридичній психології використовувати дані про функціонування суспільних груп, статус особистості в них, вікові, культурні, матеріальні протиріччя між групами та всередині них, вплив групових позицій і установок на правомірну або протиправну поведінку її членів.

Юридична психологія взаємодіє з **педагогікою** як науково-практичним комплексом, який розробляє питання навчання та виховання, а особливо - досліджує генезис протиправної поведінки, зокрема неповнолітніх. Проблема важковиховуваних підлітків є водночас об'єктом дослідження педагогіки, кримінології та юридичної психології.

Юридична психологія пов'язана з **медичними науками**, перш за все психіатрією та судовою медициною. Досягнення медицини з метою пояснення поведінки людини як носія фізіологічних і психофізіологічних процесів, зокрема патологічних, допомагає юридичній психології розкрити зміст поведінки осіб з відхиленнями, характеризувати та прогнозувати її.

Виходячи із вищезазначеного, систему психологічних наук та місце у ній юридичної психології ми розглядаємо не як механічну суму психологічних знань, що належать до різноманітних сфер людської діяльності, а як процес, що має «внутрішню» логіку розвитку - поділ психології на галузі або виникнення галузей на межі психології та інших сфер науки і практики. Юридична психологія - це наука, що має «внутрішню» логіку розвитку, під якою розуміють закономірну динаміку її принципів, категорій, методологію, єдину для всіх галузей психологічної науки.

Висновки

Таким чином, системне уявлення про юридичну психологію, її принципи і методи, проблеми (явища, процеси і закономірності, що вивчаються), дозволяє розглядати її як єдине ціле у вигляді неподільних психологічних і юридичних аспектів явищ, що вивчаються. Розробка теоретичних і методологічних проблем юридичної психології не є самоціллю. Теорія повинна забезпечувати практичне застосування отриманого знання. Теорія юридичної психології (виходячи з двоєдиного характеру цієї науки) забезпечує приріст наукового знання завдяки саморозвитку юридичної психології як науки, а також завдяки трансформації через неї знань інших

галузей психологічної науки. У чистому вигляді теоретичні знання цих наук у правоохоронній та правозастосовній практиці використані бути не можуть. Необхідною ланкою між ними є юридична психологія.

Юридична психологія — науково-практична дисципліна, яка вивчає психологічні закономірності системи "людина — право", розробляє рекомендації та шляхи на підвищення її ефективності; наука про факти, закономірності і механізми людської психіки у сфері правових відносин і правової поведінки. Юридична психологія включає наступні напрями: правову психологію психологію правоохоронної та правозастосовної діяльності кримінальну психологію, пенітенціарну психологію психологічні аспекти професійного відбору і психологічної підготовки судово-психологічну експертизу.

ТЕМИ 2. ОСНОВИ ПРАВОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ. ПСИХОЛОГІЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Зміст

1. Правова психологія як галузь юридичної психології.
2. Психологічні аспекти правової поведінки.
3. Поняття про правосвідомість як ключове поняття юридичної психології.

1. Правова психологія як галузь юридичної психології.

Окремим розділом юридичної психології представлена правова психологія, що досліджує психологію нормативно-правової регуляції. Ця галузь покликана вивчати психологічні закономірності правотворчого процесу, особливості дії права як чинника правової соціалізації, психологічні механізми правосвідомості, психологію правомірної поведінки.

Даний розділ охоплює також питання впливу соціальних заборон, громадської думки, моралі, правових розпоряджень на поведінку особи, формування її правової культури. Правова психологія становить собою психічне відображення всієї системи права та його елементів.

При вивченні питань психології права поряд із спеціально-юридичним підходом реалізується особистісний підхід. Пріоритет особистості, її потреб та інтересів у правових рішеннях і діях повинен бути безперечним, оскільки це визначається гуманістичною природою права.

Історично правова психологія виникла і розглядала всі психологічні особливості правової (судової, кримінальної, слідчої) діяльності. В даний час правова психологія є структурним елементом юридичної психології.

Правова психологія виділилася з загальної психології та тісно пов'язана з нею методами дослідження, науковим поясненням психічних явищ (психічних процесів, станів, властивостей). Вона в рівній мірі належить як психології, так і юриспруденції (зауважимо, що психічна діяльність людей у сфері правового регулювання набуває специфічних рис). Це науково-практична дисципліна, що вивчає психологічні закономірності системи "людина - право", що розробляє рекомендації, спрямовані на підвищення ефективності даної системи.

Перед правовою психологією стоять наступні завдання:

- вивчення психологічних явищ і закономірностей людської діяльності в процесі правотворчості, правосвідомості, правозастосування;
- дослідження психологічних передумов ефективності правових норм, специфіки входження психологічних термінів в кримінально-правові (вина, особистість злочинця, мотив, цілі, афект, душевне хвилювання та ін.) І

цивільно-правові (дієздатність особи, психічний стан позивача, відповідача та ін.) відносини;

- дослідження психології юридичної праці (професійно важливих психологічних якостей особистості юриста, його професіограми та ін.), Розробка рекомендацій щодо вдосконалення професійної майстерності працівників правоохоронних органів, з профорієнтації, профвідбору, профконсультації кандидатів, бажаючих працювати в цих органах.

Таким чином, правова психологія є розділом юридичної психології і вивчає психічні явища, психічні закономірності людської діяльності у процесі правотворчості (формування норм права) і правосвідомості (праворозуміння), відображення правознавчих явищ у свідомості суспільства, окремих соціальних груп та індивідів, правовідносин, пов'язаних з виникненням і розвитком правознавчих цінностей (провини, наміру, дієздатності, афекту та ін.); умови нравоісповнітельного виробництва, ресоціалізації особистості засудженого; а також психологію професійного праці юриста.

Теоретичні основи правова психологія запозичила з філософії, природничих і правових наук.

Філософської базою психологічних досліджень служать закони і категорії матеріалістичної діалектики: єдність і боротьба протилежностей, перехід кількісних змін у якісні, заперечення, взаємозалежність і взаємозумовленість, взаємозв'язок і ін.

Природно-науковою основою правової психології виступає фізіологія вищої нервової діяльності людини, законами якої пояснюються будь психічні прояви, всі психічні процеси, властивості і стани, а також основні процеси вищої нервової діяльності - збудження і гальмування.

Правовий фундамент її складається з основоположних принципів юриспруденції (законність, гуманізм, демократизм та ін.). Будь-які дослідження, рекомендації, впровадження в практику досягнень психології повинні строго відповідати законам. Не можна використовувати прийоми, методи і засоби, що суперечать принципам правосуддя або не передбачені нормами права. Наприклад, кримінально-процесуальний закон встановлює, що "при провадженні слідчих дій неприпустимо застосування насильства, погроз та інших незаконних заходів, а одно створення небезпеки для життя і здоров'я що у них осіб" (ст. 20 КПК України).

Основними проблемами правової психології є:

- психологія соціально-регулятивної сутності права;
- формування правосвідомості
- психологія правової соціалізації особистості;
- психологічні поняття в кримінально-правових та цивільно-правових відносинах;
- психологія професійної праці юриста (якості юриста, професійну деформацію юриста і способи її попередження)
- психологічні умови ефективності правових норм;
- асоціальні стереотипи поведінки;
- психологічні аспекти ефективної правотворчості.

2. Психологічні аспекти правової поведінки

Правова поведінка - різновид людської поведінки, один з проявів суспільних відносин. Сумлінне виконання трудових обов'язків, вступ у шлюб або його розірвання, порушення правил вуличного руху, винесення вироку, міжнародна угода - все це види правової поведінки громадян, колективів, посадових осіб у різних сферах суспільного життя. Правова поведінка - складне соціальне і психологічне явище, у якому сплітаються фактичне і юридичне, вольове й емоційне, внутрішнє і зовнішнє.

Правова поведінка є особливим різновидом нормативної, оскільки вона виходить за її межі, охоплюючи й порушення правових вимог, що містяться у зобов'язуючих та забороняючих нормах. Тільки правомірна поведінка є нормативною, протиправна ж поведінка є антинормативною (хоча вона в деяких випадках може відображати норми соціальних груп, що не мають правового характеру). Таким чином, правова поведінка містить у собі як норму, так і патологію поведінки в сфері права, тобто всі види людської поведінки, що мають юридичні наслідки.

Оскільки правова поведінка складається з зазначених різновидів, їй притаманні як загальні, так і перелік диференційованих ознак, що характеризують її, перш за все. як соціальне явище.

Можна визначити наступні загальні ознаки правової поведінки:

1) особлива соціальна значимість для життєдіяльності суспільства - до сфери дії права входить тільки така поведінка людей, яка має виключно важливе соціально-економічне, суспільно-політичне, цивільне значення (як позитивне, так і негативне), що відображається в офіційних процедурах прийняття законодавчих актів, введення їх в дію, зміни та відміни. Вивчення законодавства і практики його застосування дозволяє конкретно визначити основні соціальні характеристики поведінки, яка передбачається правом;

2) перебування під актуальним чи потенційним контролем свідомості І волі особистості. Навіть якщо контроль у даний момент і не здійснюється, то він неодмінно може бути здійснений, інакше говорити про правову поведінку немає сенсу;

3) чітка регламентованість - як зовнішні, так і внутрішні властивості поведінки, передбаченої правом, точно описані в законі чи інших правових джерелах та чітко обмежені. Ці обмеження, з одного боку, відображають реальні можливості регулювання людської поведінки правовими засобами, а з іншого - гарантують від зайвого втручання в життя людини державних органів, громадських організацій, трудових колективів, окремих громадян;

4) підконтрольність правової поведінки державі в особі її правозастосовчих та правоохоронних органів - забезпечує правову гарантованість законослухняної поведінки і відповідальність за поведінку протиправну;

5) наявність юридичних наслідків - впливає на виникнення, зміну чи припинення правових відносин. Реалізація прав, виконання обов'язків, а також

їхнє порушення звичайно породжує ті чи інші юридичні наслідки.

Диференційовані ознаки правової поведінки.

Спільність рис правомірної та протиправної поведінки пояснюється тим, що те й інше є поведінкою суб'єктів в одній і тій же сфері - сфері права, яка має визначені функції і загалом обмежений перелік засобів для контролю та регулювання людських вчинків. Незважаючи на цю спільність, обидва різновиди правової поведінки - законотворча та протиправна-діаметрально протилежні за низкою ознак:

1) правомірна поведінка в цілому зміцнює суспільні відносини, протиправна - порушує і послабляє їх, розхитує соціальну; економічну, політичну системи держави;

2) правомірна поведінка мотивується, як правило, усвідомленням обов'язку, суспільної потреби або особистих інтересів. Протиправна поведінка спонукається іншими мотивами-індивідуалізмом, корисливістю, агресивними прагненнями у сфері людської взаємодії;

3) правомірна поведінка звичайно передбачена нормами, які дозволяють, протиправна - заборонюючими. Правомірна поведінка полягає в дотриманні норм і є нормативною; протиправна- антинормативна, вона порушує забороняючу чи зобов'язуючу норму.

Отже, в найбільш загальному вигляді правову поведінку можна визначити як соціально значиму, передбачену нормами права, таку, що має юридичні наслідки, а також підконтрольну свідомості і волі.

За психологічною ознакою підконтрольності свідомості і волі суб'єкта, правова поведінка громадян відрізняється від дій неосудних осіб. Для колективів ця ознака трансформується в процедуру прийняття рішень, що відрізняє їх діяльність у межах права від інших проявів суспільної активності.

Правове регулювання - не стихійне явище. У своїй нормативній частині поведінка спирається на правові норми, санкціоновані державою, забезпечені матеріальними, організаційними та іншими гарантіями. Усі свої функції стосовно поведінки індивідів і колективів право здійснює за допомогою механізму правового регулювання.

Інтереси суспільства й особистості дуже різноманітні, однак далеко не всі вони можуть бути захищені правом і потребують такого захисту. Не всі відносини між членами суспільства піддаються правовій регламентації, та це й не завжди доцільно робити. Особливість юридичних норм і понять полягає в тому, що вони відображають лише найбільш істотні відносини між людьми. Значна кількість правил поведінки визначається моральними та іншими нормами, дотримання яких контролюється суспільною думкою.

3. Поняття про правосвідомість, як ключове поняття юридичної психології

Правові норми як регулятори поведінки не є чимось зовнішнім стосовно особи. Вони засвоюються, відображаються в свідомості особистості, формуючи її невід'ємну складову - індивідуальну правосвідомість.

Проблему вивчення реального рівня, стану, змісту правосвідомості можна віднести до числа основних, ключових наукових напрямів юридичної психології.

Під правосвідомістю в широкому змісті слова розуміється весь правовий досвід поведінки особистості, групи, суспільства; у вузькому - психологічний механізм правослухняної поведінки і залежність між різними дефектами індивідуальної правосвідомості і протиправною поведінкою.

Правосвідомість – це сукупність поглядів, ідей, які визначають ставлення людей, соціальних груп до права, до законності, до правосуддя, їх уявлення про те, що правомірно і неправомірно.

Правосвідомість - це одна з форм суспільної свідомості, виникнення і розвиток якої детерміновані матеріальними умовами існування суспільства. Вона відображає суспільні відносини, що регулюються або повинні бути врегульовані нормами права, і містить у собі сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та уявлень, що характеризують ставлення людини, соціальних груп і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права та діяльності, пов'язаної з ним.

З її вирішенням пов'язані завдання укріплення законності і правопорядку, підвищення ефективності та якості діяльності правоохоронних органів, протидія злочинності та профілактика її причин, розуміння глибинних змістовно-психологічних механізмів соціальної взаємодії людей, пізнання рушійних сил та внутрішніх регуляторів юридично значимої поведінки.

Правосвідомість виконує функцію регулятора поведінки людей. Правова інформованість і мотивація правомірної поведінки залежить від соціальних зв'язків людини, від ступеня її залучення в правову культуру суспільства, а також від залучення в соціальні групи, які істотно впливають на розвиток правосвідомості.

У будь-якому акті правової поведінки обов'язково проявляється правосвідомість особи, що реалізує певну дію. Правосвідомість може характеризуватися знанням чи незнанням конкретної норми права, різним ступенем авторитету державної влади, закону, діяльності правоохоронних органів в очах індивіда, солідарністю з діючими правовими заборонами та правовими санкціями за їх порушення або ж негативним ставленням до них.

Економічні й інші потреби суспільства, пройшовши через свідомість, набувають форми юридичних мотивів і одержують у підсумку вираження в нормах права. Таким чином, відношення між інтересами і потребами, з одного боку, і правом, з іншого, опосередковуються правовою свідомістю (правовою психологією і правовою ідеологією).

Правосвідомість як одна з форм суспільної свідомості має наступні ознаки:

- по-перше, вона є вищим рівнем відображення соціально-економічних відносин людей, виражених у законах суспільства, причому вона не тільки відображає соціальну дійсність, але й активно на неї впливає;
- по-друге, правосвідомість завжди виявляється через другу сигнальну систему, мисленеву діяльність людей, що виступає в якості механізму

правосвідомості, відображаючи систему правових знань і понять, регулюючих суспільні відносини:

- по-третє, правосвідомість не може існувати без свого конкретного носія - особистості, груп, колективів. За ознакою спільності усвідомлення своїх правових норм у суспільстві відбувається об'єднання людей у групи, виникає категорія групової правосвідомості, характерна для соціальних спільнот і історичних епох.

Для розуміння сутності правосвідомості доцільно розглянути її різновиди, причому підставами для створення типологій тут можуть бути різні критерії, зокрема:

за рівнем усвідомлення необхідності права, глибиною проникнення в сутність права і правових явищ у суспільстві:

1) буденна правосвідомість - формується в процесі повсякденної життєдіяльності громадян у сфері правового регулювання (отримання інформації правового характеру із засобів масової інформації; спостереження юридичної діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових осіб і т. ін.) і притаманна більшості членів суспільства. Для представників даного виду правосвідомості характерні знання загальних принципів права, їх правові погляди тісно переплітаються з моральними уявленнями:

2) професійна правосвідомість - формується в процесі спеціальної підготовки (наприклад, під час навчання в юридичному закладі) та здійснення юридичної діяльності. Особа при цьому володіє спеціалізованими й деталізованими знаннями в галузі чинного законодавства, вміннями і навичками його застосування;

3) наукова, теоретична правосвідомість - характерна для науковців у галузі законотворчості та правозастосування;

за суб'єктами (носіями) правосвідомості:

1) суспільна правосвідомість - сфера суспільної свідомості, що відображає значимі для права явища суспільного буття. У суспільній правосвідомості знаходять закріплення типові стійкі погляди на право та його інститути, що існують у даному суспільстві. Лише на цьому рівні правова дійсність відображається в цілому і всебічно. Суть суспільної правосвідомості зводиться до правового пізнання і відображення політичних, економічних і соціальних закономірностей розвитку громадянського суспільства і держави, оформлення їх у системі чинного права і законодавства. Важливу роль суспільна правосвідомість відіграє в правотворчому процесі, реалізації й застосуванні правових норм;

2) групова правосвідомість - виникає в окремих групах людей з певними специфічними потребами та інтересами. Твідом -лення правової дійсності тут є стихійним, переломлюючись через потреби й інтереси групи. Групова правосвідомість може набувати асоціальної спрямованості;

3) індивідуальна правосвідомість - притаманна конкретній особі, формується в процесі її включення в систему суспільних зв'язків і значною мірою визначається правосвідомістю малих соціальних груп, до яких ця особа

належить, індивідуальна правосвідомість може мати різні рівні розвитку:

- на елементарному рівні Індивідуальна правосвідомість виявляється в узгодженні конкретної правозначимої діяльності з емпіричними уявленнями особи про норми правомірної поведінки;
- більш високі рівні індивідуальної правосвідомості виявляються в усвідомленні особистістю складних правових ситуацій, правових інститутів, правового статусу особистості у суспільстві;
- вищий рівень індивідуальної правосвідомості характеризується сукупністю компетентних уявлень про правову систему, усвідомленням соціальної значимості права, оцінкою його сутності, оволодінням правовою ідеологією. Це концептуальний рівень правосвідомості.

Яким же шляхом здійснюється засвоєння особистістю системи правових норм, як формується правосвідомість?

За ознакою спільності усвідомлення правових норму соціальному середовищі відбувається об'єднання людей у групи, виникає суспільна правосвідомість. У процесі формування особи в групі (сім'я, колектив, товариство) в свідомості поступово складається соціальний стереотип поведінки, що базується на постійному співвіднесенні індивідуальних уявлень із суспільною правосвідомістю. В особистості формується механізм соціального саморегулювання, тобто звична готовність діяти певним чином у конкретній обстановці.

Таким чином, індивідуальна правосвідомість - це, насамперед, соціально-психологічна властивість особистості і якісно визначений різновид індивідуальної свідомості. Основними її компонентами є пізнавальний, оціночно-емоційний та поведінковий (вольовий).

Пізнавальний компонент індивідуальної правосвідомості містить у собі знання права, уявлення про право; оціночно-емоційний компонент передбачає ставлення особи до чинного права та визначає її відношення до виконання правових норм (позитивне, нейтральне, негативне); поведінковий (вольовий) - припускає наявність психологічної установки на правослухняну поведінку, звички до виконання норм права і нетерпимого ставлення до правопорушників.

Механізм правослухняної поведінки в більшості випадків тісно пов'язаний із явищем, що можна назвати "правовою інтуїцією". Саме на неї більшість громадян спирається при виборі варіантів поведінки і прийнятті відповідного рішення. "Правова інтуїція" у цих випадках може розглядатися як функція інтелектуально розвиненої особистості, як один із аспектів позитивного соціального стереотипу поведінки людини.

Розвиток індивідуальної правосвідомості завжди детермінований навколишнім соціальним середовищем - чинниками як суспільного порядку, так і безпосереднього мікросередовища. У процесі формування Індивідуальної правосвідомості відбувається переломлення цих чинників через психологічні особливості самої особи. Саме так правосвідомість включається в структуру особистості і, в свою чергу, впливає на формування її інтересів, мотивів, цілей, на розвиток і зміну установок, спрямованості і ціннісно-нормативної сфери.

Безумовно, індивідуальна правосвідомість формується в процесі засвоєння правових знань і правового виховання. Однак дане твердження досить часто спростовується життям; людина, яка не знає норм права, протягом усього життя поводить себе законослухняно і, навпаки, злочинець-рецидивіст знає закон у досконалості. Протиріччя тут лише зовнішнє. У першому випадку поведінка базується на системі загальнолюдських моральних норм, що не суперечать правовим, у другому - на системі моральних норм певних груп населення.

Норми відносно стабільні, а життєвий досвід особистості мінливий і різноманітний. У підсумку в її правосвідомості з'являються наступні "дефекти":

- а) незнання або неправильне розуміння норм;
- б) зневажання деяких норм і засвоєння інших, що не відповідають загальноприйнятим.

Психологічне вивчення осіб, що вчинили злочини, дозволило встановити наступні закономірності:

- правосвідомість таких осіб, як правило, значною мірою не відповідає існуючій суспільній правосвідомості, суперечить правовим нормам;
- злочинець заперечує конкретну правову норму або групу норм, що захищають суспільні відносини, на які він зазіхнув;
- злочинець приймає як правильну і справедливую правову норму, відповідно до якої він був засуджений, у її абстрактному розумінні, однак вважає вирок несправедливим (звичайно, надто суворим) стосовно себе.

Дефекти правосвідомості і моральності особи - сприятливе підґрунтя для формування поведінки, що виходить за межі певної нормативної системи, суперечить існуючим нормам (девіантної поведінки), та виникнення соціальних відхилень.

Психологічний вплив правових норм на поведінку особистості.

Правосвідомість особистості в процесі свого розвитку й функціонування виступає як складна саморегулююча функціональна система поведінки, що містить у собі процеси прийому й переробки правової інформації.

У роботі цієї системи можна виділити кілька основних функцій:

- прийом і відбір соціально значимої інформації, формування концептуальної моделі (правових знань);
- мотивованість, тобто опосередкованість раніше засвоєних суб'єктом інтересів, установок, ціннісних орієнтацій;
- цілеспрямованість на певні дії, формування програми поведінки й вибір способів дій;
- прогнозування, передбачення кінцевого результату дій, їх соціальних і особистісних наслідків;
- здійснення нормативних вчинків;
- самоконтроль на основі послідовного співвіднесення спостережуваних результатів з еталонними уявленнями про правові норми поведінки;
- оцінка отриманого кінцевого результату шляхом його зіставлення з уявленнями мети;

- корекція й нормативна перебудова поведінки у випадку одержання негативного результату.

У становленні правосвідомості важливу роль грає не тільки суб'єктивна самооцінка, але також об'єктивна *соціальна (колективна) оцінка поведінки людини іншими людьми*. Ця оцінка є найважливішим чинником, що стимулює інтелектуальний аналіз і емоційні переживання особистістю результатів своїх вчинків, відповідальність, прагнення до вдосконалення свого соціально-нормативної поведінки.

Поведінка суб'єкта є виконавчою частиною його цілеспрямованої діяльності. Поведінка складається із системи рухів і дій, за допомогою яких суб'єкт реалізує цілі своєї діяльності.

Правовиконавча поведінка – це поведінка суб'єкта, що спрямована на здійснення вчинків, які відповідають засвоєним правовим нормам і моральним цінностям даного суспільства.

Різні форми девіантної поведінки звичайно пов'язані з деформаціями правової свідомості: це або неповні, або перекручені морально-правові уявлення, або повна їх відсутність у зв'язку з несприятливими умовами й методами виховання в онтогенезі.

Найбільш раціональним шляхом формування правовиконавчої поведінки у підлітка є:

- засвоєння змісту й соціальної ролі морально-правових норм;
- *сприйняття прикладів* правовиконавчої поведінки;
- практичне здійснення правових дій – вчинків, *вироблення вмінь*;
- свідомий самоконтроль;
- вправи на виконання правовиконавчих дій – вчинків і їх перехід у *звички*, які дозволяють автоматизированно (мимоволі) здійснювати правильні дії у відповідних життєвих ситуаціях;
- перехід правильних моральних і правових звичок у *звички* морально-правової поведінки, завдяки чому правовиконавча поведінка стає *потребою* особистості.

ТЕМИ 3. ОСОБИСТІСТЬ В ЮРИДИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Зміст

1. Поняття особистості як суб'єкта правовідносин.
2. Психологічні аспекти правової соціалізації особистості.
3. Поняття діяльності в юридичній психології. Загальні психологічні закономірності юридичної діяльності.

1. Поняття особистості як суб'єкта правовідносин

Особистість і діяльність - базові категорії психології.

Особистість – безпосередній учасник реально існуючих суспільних відносин (економічних, виробничих, службових тощо); вона стає стороною правових відносин у всій їх багатоманітності (цивільних, кримінальних, сімейних та ін.) у зв'язку з чим, особистість набуває конкретного юридичного значення.

Людина як суспільна і природна істота, наділена свідомістю, мовою, творчими можливостями.

Людина, що вийшла завдяки праці з тваринного світу і розвивається в суспільстві, що вступає в спілкування з іншими людьми за допомогою мови, стає особистістю - суб'єктом пізнання й активного перетворення дійсності.

Факт приналежності до людського роду фіксується в понятті "*індивід*". Індивідом ми можемо називати і дорослу, нормальну людину, і немовля, дефективну людину, нездатну засвоїти мову і найпростіші навички. Однак тільки перший з них є особистістю, тобто соціальною істотою включеним у суспільні відносини і діячем суспільного розвитку, що є.

Розходження понять особистість і індивід складає необхідну передумову психологічного аналізу особистості. Наша мова добре відбиває розбіжність цих понять: слово "особистість" уживається нами тільки стосовно людини і при тім починаючи лише з деякого етапу його розвитку.

З'являючись на світ як індивід людина стає особистістю вже в раннім дитинстві, включаючи у визначену історично сформовану систему суспільних відносин. Подальший розвиток людини в соціальній групі створює таке переплетіння відносин, що складаються переважно не залежно від волі і свідомості індивіда, що формує його як особистість.

Особистість як індивід є продукт інтеграції, що здійснюють життєві відносини суб'єкта. Особистість визначається природою самих її відносин, що породжують, тобто суспільних відносин, у які людина вступає у своїй предметній діяльності. Причому як сама діяльність людини при усьому своєму різноманітті, так і суспільні відносини в які він вступає припускають свідоме їх регулювання, тобто наявність свідомості, а на відомих етапах розвитку також і самосвідомості суб'єкта.

Було б неправильно вважати особистість пасивним продуктом соціального середовища і не бачити в ній активного діяча. Процес засвоєння

соціального досвіду здійснюється за допомогою "внутрішнього світу" особистості, у якому виражається відношення людини до того, що вона робить і що робиться з нею. Активність виявляється в характерних для особистості мотивах поведінки, установках і способах дії, ширше - у різноманітній діяльності, спрямованій на перетворення навколишньої дійсності. Активність особистості знаходить вираження в життєвій позиції, яку людина займає. Усвідомлюючи своє положення і місце в житті.

Одна з найбільш характерних сторін особистості - її *індивідуальність*, під якою розуміється неповторне сполучення психологічних особливостей особистості. Сюди відносяться характер, темперамент, особливості протікання психічних процесів, сукупність переважних почуттів і мотивів діяльності, що сформувалися особливості і майстерність. Немає двох людей з однаковим сполученням зазначених психічних особливостей. Особистість людини неповторна у своїй індивідуальності.

От чому особистість - це насамперед конкретна жива людина зі своїми достоїнствами і недоліками, зі своїми сильними і слабкими сторонами, породженими його активною участю в житті суспільства.

Одним з методологічних принципів юридичної психології є особистісний підхід. Юридична психологія завжди має об'єктом дослідження особистість, оскільки саме до неї адресована система правових норм. Це дозволяє побудувати структуру особистості і виділити такі її елементи, що є значимими в криміногенних ситуаціях, у різних сторонах правоохоронної діяльності, при розробці стратегії ресоціалізації правопорушників тощо

Людина – складна саморегулююча система, що підтримує динамічну рівновагу з навколишнім середовищем. У забезпеченні взаємодії людини з зовнішнім світом, значну роль відіграють властивості особистості, її мотиви, установки.

Світ психологічних явищ людини:

1. Психологічні процеси:

- пізнавальні (відчуття, сприйняття, увага, пам'ять, уявлення, уява, мова мислення);

- емоції;

- воля.

2. Психологічні властивості:

- темперамент;

- характер;

- спрямованість;

- здібності.

3. Психологічні стани:

- пригніченість, збудженість, бадьорість, гнів, радість, упевненість і т.ін.

4. Психологічні утворення:

- знання, навички, уміння, досвід.

2. Психологічні аспекти правової соціалізації особистості

Кожна людина з моменту свого народження перебуває у постійному та безперервному розвитку, що триває все життя, але найбільшого значення набуває в перші 15-25 років. Цей період має особливе значення за своїми результатами та наслідками через те, що основним його завданням та змістом стає соціалізація особистості. Людина, за словами видатного психолога О.М. Леонтьєва, по суті народжується твариною, яка має унікальну можливість - в процесі прижиттєвого розвитку стати особистістю.

Соціалізація (от лат. *sociatis* - суспільний) - це процес навчання та засвоєння індивідом соціальних норм, культурних цінностей, зразків поведінки, притаманних певному суспільству чи соціальній групі. Завдяки соціалізації люди одержують можливість взаємодіяти один із одним, передавати соціальний досвід і культурні цінності, що є надбанням попередніх поколінь та втілені в оточуючій предметній і духовній дійсності. В ході соціалізації кожна людина розвиває власну індивідуальність та здатність незалежно мислити і діяти. Соціалізація не є пасивним процесом - вона пов'язана з активною, діяльною участю у ньому самої людини.

В процесі соціалізації індивіда можна виділити дві сторони - соціальну адаптацію й інтеріоризацію. Соціальна адаптація - це пристосування індивіда до соціальних умов, рольових функцій, соціальних норм та цінностей нового для нього середовища. Інтеріоризація - це процес включення соціальних норм, цінностей у внутрішній світ людини, формування здатності особи поєднувати індивідуальні та суспільні інтереси.

Звичайно, найбільш Інтенсивним періодом соціалізації є дитинство та підлітковий вік, але й досягнувши дорослого стану людина повинна адаптуватися до змінюваних соціальних цінностей - під час переходу з одного соціального середовища до Іншого (зміна соціального статусу, шлюб, переїзд із села до міста, зміна місця роботи та кола спілкування і т. ін.), до виконання нових соціальних ролей. Саме тому науковці виділяють два якісно відмінні типи соціалізації: первинна (або рання) та вторинна.

Первинна соціалізація охоплює період дитинства, коли індивід стає членом суспільства та включається у сферу міжособистісних відносин у малих групах. Вторинна соціалізація передбачає своєрідну трансформацію особистості (засвоєння нових цінностей і навичок), за допомогою якої вже соціалізований індивід інтегрується у нові сектори суспільства.

У сучасній науці виділяють наступні соціально-психологічні механізми соціалізації:

- ідентифікація-визначення особою своєї належності до певної соціальної групи, що полегшує процес засвоєння норм, відносин та форм поведінки, їй властивих;
- імітація (наслідування)-свідоме чи несвідоме відтворення зразків поведінки людей, які є набуттям життєвого досвіду попередніх поколінь;
- навіювання - несвідоме відтворення індивідом досвіду тих людей, з якими він взаємодіє;

- конформізм - прагнення пристосувати свою поведінку до вимог групи.

Засвоєння соціальних норм і цінностей у різних індивідів відбувається з різною успішністю: можна зустріти людей, які ледь піднялися над тваринним рівнем розвитку-їх життя визначається слабо соціалізованими біологічними і матеріальними потребами. Інколи соціалізація починається більш-менш успішно, але у певний період позитивна тенденція змінюється на негативну (відбувається асоціалізація). Подолання тимчасових негативних змін у процесі засвоєння соціальних норм і цінностей супроводжується двома взаємодоповнюючими процесами: десоціалізацією та ресоціалізацією.

Десоціалізація - це процес "відучування" від старих цінностей, ролей і правил поведінки; ресоціалізація - навчання новим цінностям, нормам, ролям і правилам поведінки.

Соціалізація особистості - процес багатовимірний. Одним з найважливіших напрямів загального процесу соціалізації є правова соціалізація, зміст якої полягає в засвоєнні особистістю правових цінностей, перетворенні їх у норми власного життя і поведінки.

Правова соціалізація включає в себе:

- засвоєння критеріїв оцінки юридично значимих ситуацій;
- вивчення законів і соціальних вимог, що визначають міру можливої і належної поведінки в суспільстві;
- усвідомлення та прийняття власних прав і обов'язків, методів і засобів їх реалізації;
- оволодіння необхідними соціальними навичками користування правовими знаннями, вимогами, правилами;
- вироблення певного типу поведінки, що характеризується розумінням особою власної ролі у соціально-правовій системі суспільства та реалізацією правових норм у своїй поведінці.

Особа повинна не тільки зрозуміти, що у суспільстві існують певні закони, але й співвіднести їх із собою - усвідомити, що саме ці закони означають для неї, встановити межі дозволеного й забороненого.

Виділяють такі шляхи засвоєння правових норм і цінностей:

- 1) традиційний - особа засвоює норми поведінки, погляди і переконання, що притаманні її сім'ї та найближчому оточенню;
- 2) інституціональний - реалізується в процесі взаємодії людини з різноманітними організаціями та установами. Деякі з них є спеціалізованими, створеними для реалізації функції соціалізації (наприклад, система освіти), інші неспеціалізованими. вони здійснюють соціалізацію паралельно зі своїми основними функціями (наприклад, армія);
- 3) стилізований-діє в межах субкультури, тобто сукупності норм, цінностей, поведінкових проявів, характерних для певної групи людей, що обумовлює певний спосіб її життя;
- 4) міжособистісний-функціонує в процесі взаємодії особи з іншими людьми, які є для неї значимими (батьки, вчителі, друзі і т.ін.);
- 5) рефлексивний - реалізується через індивідуальні переживання та усвідомлення, внутрішній діалог, в якому людина розглядає, оцінює, приймає

або відкидає певні цінності, властиві різноманітним інститутам суспільства, сім'ї, спільноті однолітків і т. ін.

Оскільки насиченість і сутність процесу правової соціалізації протягом життя є досить неоднорідними, можна провести її періодизацію відповідно до життєвих циклів, етапів соціалізації особистості. Кожному з цих етапів притаманні різні агенти й інститути соціалізації. Агенти соціалізації-конкретні люди, які беруть участь у передачі соціального досвіду; інститути соціалізації-установи чи неформальні об'єднання, що впливають на процес соціалізації та спрямовують його (сім'я, школа, група однолітків, трудовий колектив, засоби масової інформації).

Етап дотрудової соціалізації охоплює життя людини від народження до початку трудової діяльності. Він включає в себе: - ранню соціалізацію (від народження до вступу до школи) - коли соціальний досвід засвоюється некритично, за рахунок копіювання та наслідування поведінки дорослих.

Перші елементи правової культури дитина набуває вже в ранньому віці: вона включається в правоподібну діяльність, набуває навичок та засвоює стандарти нормативно-оціночної поведінки, отримує перші юридичні уявлення з казок, відтворює та трансформує їх в рольових іграх, поступово формує хоч і примітивну, дитячу, але власну картину правового життя; - період навчання (в школі, технікумі, коледжі, університеті тощо)-основними інститутами правової соціалізації стають навчальні заклади, причому морально-правові ціннісні орієнтації персоніфікуються вже не тільки в постатях батьків, родичів, вчителів, але й друзів у групах неформального спілкування.

Ступінь засвоєння правових норм, установок, зразків поведінки при цьому суттєво залежить від ставлення дитини до батьків, родичів чи вчителів, які виступають носіями певних соціальних цінностей і норм права. Якщо до цих осіб сформоване позитивне емоційне ставлення, то дитина за допомогою механізмів наслідування і навіювання засвоює ті морально-правові цінності, якими вони керуються в своєму житті.

Якщо ж ставлення до цих осіб є негативним, то вона буде не визнавати не лише їх, але й систему морально-правових цінностей, носіями яких вони є. Відбувається переорієнтація на інших людей, що можуть бути носіями деформованої системи цінностей.

Особливого значення наявність позитивного авторитету дорослого набуває у підлітковому віці, коли сила впливу батьків зменшується, а впливовість однолітків значно зростає. Повага у неформальному оточенні компенсує невдачі у навчанні чи відсутність уваги з боку батьків.

Серед однолітків підліток навчається розв'язувати конфлікти та будувати відносини "на рівних", на відміну від стосунків у школі та сім'ї, де спілкування засноване на принципі ієрархії. Саме у групі однолітків він пізнає самого себе, свої здібності, слабкі і сильні сторони, група вносить корективу у сімейні ціннісні уявлення, засвоєні в ранньому дитинстві. Оскільки тепер у взаємодію вступають різні за приналежністю групи (сім'я, школа, однолітки і т. ін.), підліток зустрічається з протиріччями. Це дозволяє йому співставляти.

аналізувати, критикувати різні системи цінностей, що в результаті призводить до формування власної соціальної позиції, системи цінностей.

Етап трудової соціалізації - охоплює період зрілості особи, коли вона є суб'єктом суспільних відносин, активно відтворює соціальний досвід шляхом реорганізації та розвитку природного та соціального середовища. Основними інститутами правової соціалізації на даному етапі стають формальні та неформальні групи у трудових колективах. Поведінка людини у таких групах залежить від розуміння нею своєї соціальної ролі і регламентується системою чинних соціальних норм і системою соціальних заходів впливу.

Етап після трудової соціалізації - охоплює період життя особи, коли вона за своїми фізичними можливостями не здатна брати активну участь у виробничому процесі і спрямовує свою енергію на відтворення соціального досвіду шляхом передавання його молодшим поколінням. Інститутами соціалізації на даному етапі виступають різноманітні громадські організації, у діяльності яких беруть участь пенсіонери.

Крім того, на всіх етапах соціалізації велике значення мають засоби масової інформації, причому їх вплив є досить неоднозначним. Зокрема, це стосується впливу на свідомість і підсвідомість реклами або численних фільмів та серіалів, що формують у дітей і підлітків стереотипи поведінки, яких вони не можуть бачити у найближчому оточенні. Але при цьому не слід забувати про виховну роль засобів масової інформації, що виходять за рамки масової культури. Саме завдяки їм компенсується прірва у можливостях розширення світогляду, що розділяє мешканців великих міст і селян або представників різних соціальних верств населення.

Правова соціалізація нерозривно пов'язана з моральним формуванням особистості. По суті, вона являє собою процес розвитку здатності Індивіда до нормативної свідомості та поведінки, до обмеження власного свавілля, поваги до інтересів інших. Американський психолог Л. Колберг виділяє такі етапи (рівні) розвитку моралі:

передконвенційний (доморальний) - дитина виконує вимоги дорослих лише заради самої слухняності; вона уникає порушення норм, щоб уникнути покарання. Її поведінка є результатом впливу авторитету батьків. Дещо пізніше нормативна поведінка набуває властивостей обміну-дитина розраховує на певну винагороду, обіцяну батьками. Тепер вона вже розуміє власні інтереси, а нормативну поведінку розглядає як поступку інтересам інших людей, очікуючи взамін поступки і від них;

конвенційний - формується "моральна свідомість", засади власних, а не запозичених уявлень про "правильне" і "неправильне". У першій фазі даного етапу нормативна поведінка мотивується почуттям сорому у випадку припущення помилки, прагненням заслужити заохочення з боку дорослої людини, що є авторитетом. У другій фазі моральна поведінка обумовлена повагою до правил та прагненням їх дотримуватися;

рівень автономної моралі - особа вже здатна сама розуміти, що у конкретній ситуації є добро, що зло. У першій фазі етапу вона усвідомлює відносність правил та норм і навчається гнучкості у їх застосуванні; у другій-

засвоює уявлення про Існування логіки соціального життя, яку неможливо звести до інтересів окремого індивіда; у третій фазі, якої досягають далеко не всі люди, формуються власні моральні принципи, носієм моральних вимог стає сумління особи.

Рівень автономної моралі відповідає вищому рівню правової соціалізації - поведінка особи на основі право-солідарних установок, звична правомірна поведінка як стійка моральна особливість особистості. При цьому особа дотримується правових норм незалежно від обставин, користі, раціональних міркувань, через стійку потребу вчиняти лише правомірні дії - чинити гідно.

Дефектність правової соціалізації може виявлятися в:

- недостатній оцінці цінності права (правовий негативізм),
- безвідповідальному, легковажному ставленні до вимог закону (правовий інфантилізм),
- активному неприйнятті норм права [правовий нігілізм),
- свідомій злочинній поведінці

Як уже зазначалося, сім'ї належить особлива роль у правовій соціалізації. Тому дефект соціалізації в сім'ї найнебезпечніший. Порушення в засвоєнні морально-правових норм, прийнятих у суспільстві, спостерігається "з вини" сім'ї у таких випадках:

1)батьки словесно і своїми вчинками стверджують аморальні і на-віть антисоціальні способи поведінки (відбувається пряме засвоєння дитиною чи підлітком норм асоціальної поведінки);

2)батьки словесно дотримуються загальноприйнятих моральних норм поведінки, але здійснюють дії і вчинки, які їм суперечать (у дітей виховується лицемірство, з'являються асоціальні установки);

3)батьки словесно і на ділі дотримуються загальноприйнятих поведінкових норм, але при цьому не задовольняють емоційних потреб дитини (підлітка), що значно ускладнює нормальний процес соціалізації;

4)батьки застосовують як основні методи виховання такі: насилля, примушування, приниження особистості дитини (підлітка).

Сім'ї, для яких характерні дефекти правової соціалізації, що провокують дитину (підлітка) на скоєння правопорушень і злочинів, кримінологи називають неблагополучними. Розглянемо особливості різних видів неблагополучної сім'ї з окремими прикладами із життя.

Криміногенна сім'я відрізняється тим, що її дорослі члени скоюють злочини. Злочинна поведінка батька чи старшого брата демонструє дітям (підліткам) зразки антигромадської поведінки, породжує внутрішньосімейні конфлікти і суттєво збільшує ймовірність здійснення злочину неповнолітніми¹.

Для **аморальної** сім'ї характерні пияцтво й алкоголізм її дорослих членів, систематичні конфлікти (скандали та бійки), розпусні дії батьків. Виховання в таких умовах дітей, як правило, деформоване (батьки залучають своїх дітей до випивки, застосовують до них тілесне покарання, часом навіть у жорстокій формі, та ін.). Такі сім'ї калічать дітей, формують психопатичні

риси характеру, розвивають у них озлобленість і агресивність. Так формується потенційний правопорушник.

Руслан К. (12 років) засуджений за жорстоке побиття свого однокласника. Батько, який неодноразово лікувався, - хронічний алкоголік, постійно бив хлопця. Мати Руслана сама боялася свого чоловіка і тому не могла захистити сина. Вчився Руслан погано, ні в яких громадських справах участі не брав, часто прогулював шкільні уроки. Що-до однокласників вів себе озлоблено, грубо, часто бив їх (особливо тих, хто слабший за нього). Був невічливий і в стосунках із учителями - дозволяв собі грубі жести, плювався.

Відчуваючи, що клас його відкидає, набув нових "друзів", серед яких один був раніше судимий, а двоє перебували на обліку в дитячій кімнаті міліції. Утік з дому, весь вільний від школи час проводив разом з друзями, почав вживати спиртні напої. Коли один із його "друзів" в стані алкогольного сп'яніння сказав йому, що він не може побити свого однокласника Ігоря, тому що той вищий за нього і сильніший фізично, Руслан "завівся" і того ж вечора жорстоко побив його металевим прутком.

Проблемна сім'я характеризується суперництвом між батьками за головне становище в сім'ї, роз'єднаністю, ізоляцією між батьками і дітьми. Постійна атмосфера напруженості між батьками призводить до того, що дитина (підліток) прагне якомога менше перебувати вдома, втрачає емоційний контакт із батьками, виходить з-під соціального контролю дорослих. І в цьому разі створюються умови для криміногенного формування дітей (підлітків).

Неповна сім'я з дефектами в структурі часто створює певну складність у правовій соціалізації дітей і підлітків. Це пов'язано насамперед з тим, що дитина (підліток) відчуває емоційний дискомфорт, який виявляється в емоційному голоді, почутті власної неповноцінності, "ущербності".

Ольга С. (14 років) вчиться в сьомому класі. Сім'я розпалася, живе з матір'ю. Стосунки у них конфліктні. Вчиться в школі незадовільно, всі її інтереси спрямовані на придбання нових речей, косметики. До інших людей байдужа, часто каже неправду, не вміє співчувати іншим, подавити небажані емоційні прояви, злісно жартує, лається. Щоб задовольнити свої потреби в одязі, дорогих речах та ін., щосуботи і що-неділі стала виїжджати в районний і обласний центри і займатися проституцією. При черговій зустрічі вкрала у чоловіка гаманець із документами і грошиками, була швидко затримана і відправлена в колонію для неповнолітніх.

Псевдоблагополучна сім'я відрізняється безперечним домінуванням одного з батьків, наявністю жорстоких стосунків між членами сім'ї, застосуванням насильства, фізичного покарання як основних методів виховання. Часом трапляються сім'ї, в яких виховання дітей можна назвати варварським. Часті фізичні покарання призводять, по-перше, до появи у дитини (підлітка) дратівливості, озлобленості, агресивності, по-друге, до заниженої самооцінки особистості дитини (підлітка), по-третє, до втрати чуйності і здатності співпереживати іншим людям, по-четверте, до появи ворожості стосовно батьків. У подібних сім'ях діти часто тікають із дому,

вступають в якесь злочинне угруповання і скоюють правопорушення аж до злочину.

Алік Д. (15 років) засуджений за розбійний напад у складі групи і зараз знаходиться в колонії для неповнолітніх. Ріс у повній сім'ї з непоганим матеріальним достатком. Починаючи з п'ятишести років батько за найменшу провину його суворо карав, часом застосовував фізичну силу. Хлопчик ріс боязливим і лякливим, щодо батька у нього виникло почуття ненависті. У 13 років уперше втік з дому і повернувся лише через 2 тижні. Як тільки він зайшов до хати, був побитий батьком. Через місяць, не витримавши образ, погроз і побоїв, знову втік. У сусідньому районному центрі познайомився з такими ж, як він, кину-тими напризволяще хлопцями. Щоб яось вижити, вони крали продукти на ринку, відбирали гроші у малолітніх дітей і, нарешті, зважилися на розбійний напад. Всі, в тому числі й Алік, швидко були затри-мані й засуджені.

Таким чином, дефекти сімейної правової соціалізації призводять до формування в особистості викривленої структури потреб і до соціально-негативних відхилень у поведінці.

Нерідко стають правопорушниками, а потім і злочинцями так звані важкі учні через те, що для них школа перестає бути місцем, де вони задовольняють потреби в пізнаванні, спілкуванні, належності до групи. Річ у тім, що здебільшого шкільні педагоги ставляться до “важких” учнів негативно, в роботі з ними використовують лише методи покарання, повчальних бесід, уражають самолюбство дітей, ви-ставляючи перед класом напоказ усі негативні риси цих учнів. Через невмілі дії вчителів стосунки “важких” учнів із класом порушуються, що наносить їм душевну травму і налаштовує їх проти “всіх і вся”. Конфліктні стосунки з педагогами і адміністрацією школи, розрив взаємин із однокласниками, стан відкинутого штовхають дітей на розваги і розвивають у них потяг до алкоголю, наркотиків і т. п. Рано чи пізно вони поповнюють ряди правопорушників, для яких характерні зв'язки з тими особами, які мають аналогічні погляди на жит-тя, близькі ціннісні орієнтації і поведінку.

Важливо мати на увазі, що у таких підліткових (а часом і дитячих) групах різко послаблюється соціальний контроль однієї з функцій процесу правової соціалізації - спадкоємність між поколіннями. Річ у тім, що морально-правові норми і цінності (повага до закону, працелюбство, соціальна відповідальність, справедливість та ін.) можуть бути засвоєні лише у процесі спілкування з дорослими, в ході спільної діяльності з ними. В разі коли підлітки знаходяться в контакті лише зі своїми ровесниками, то зразки правослухняної поведінки, зумовленої правовими нормами і культурними традиціями, ними не засвоюються. Такі групи за несприятливих соціальних умов можуть переростати з розважальних в асоціальні, а поведінка їхніх членів - спочатку в аморальні вчинки, а потім в серйозні правопорушення.

Законослухняна поведінка індивіда формується соціальними устоями конкретного суспільства. Саме соціальне середовище створює передумови для реалізації тих чи інших правових норм. Законослухняна поведінка є

результатом правової соціалізації, у ході якої відбувається засвоєння особистістю моральних і правових заборон, соціальних стереотипів поведінки. Вона визначається почуттям соціальної відповідальності, соціальної справедливості, повагою до права. При формуванні особистості в нормальних умовах соціалізації правові заборони приймаються людиною і стають звичними нормами її поведінки. У неї розвивається механізм соціального саморегулювання, під яким розуміється звична готовність чинити і діяти в конкретній обстановці певним чином.

Отже, психологічна мета правової соціалізації-забезпечення правомірної поведінки, що передбачає формування у особистості такого інтегрального правового утворення як правосвідомість.

3. Поняття діяльності в юридичній психології. Загальна психологічна характеристика юридичної діяльності

Людський спосіб відношення до світу "предметна діяльність" являє собою процес у ході якого людина творчо перетворює природу.

Особливу цінність здобуває розвиток ведучої у вітчизняній науці загально-психологічної теорії - теорії діяльності. Будь-яка діяльність включає мету, умови, у яких вона дана, способи і мету її досягнення, мотив, заради якого людина прагне до досягнення визначеної мети і котрий сам виступає як віддалена мета, і, нарешті, результат діяльності.

К.К. Платонов дає наступне визначення діяльності: "Людська діяльність, чи, що є синонімом, свідома діяльність - це така форма взаємозв'язку із середовищем, у якій людина здійснює свідомо поставлену мету... Структура будь-якої діяльності може бути покладена в таку загальну схему: ціль - мотив - здатності - результат".

Діяльність - це мотивований процес використання тих чи інших засобів для досягнення мети.

Юридична діяльність відноситься до категорії тих професій, які передбачають виконання службових обов'язків у напружених, екстремальних та стресогенних умовах. Виходячи з цього, їй притаманні всі ті ж особливості, що й властиві іншим видам критичних діяльностей: дефіцит часу; вплив на фахівців особливо сильних подразників та домінування негативних емоцій при нестачі позитивних; підвищена відповідальність у прийнятті рішень та існування ситуацій невідкладного застосування заходів.

Такі особливості юридичної діяльності сприяють виникненню стану психологічного напруження, яке буває 3-х рівнів:

- 1) оптимальне (активізація психіки, мобілізація резервів, підвищення продуктивності психічних процесів)
- 2) надмірне (гальмування психічної діяльності, зниження активності і т.д. виникає внаслідок одночасної дії кількох стресогенних факторів, або при тривалому навантаженні)
- 3) недостатнє (виникає внаслідок первинної адаптації недостатньо

досвідчених працівників до умов діяльності і проявляється як втрата почуття обережності, самовпевненість, невиправданий ризик тощо).

Загалом же психологічне напруження в юридичній діяльності зумовлюється чинниками 3-х видів:

- 1) постійно діючі (необхідність дотримання вимог конспірації, спілкування з людьми асоціальної спрямованості тощо.)
- 2) періодично діючі (зміни оперативної обстановки)
- 3) короткочасні (зумовлені циклічним характером діяльності: напруження зростає перед виконанням завдання, а потім поступово знижується).

Психологічні особливості юридичної діяльності:

Дефіцит часу породжується такими чинниками:

- 1) неможливість повного прогнозування змін оперативної обстановки та стану злочинності, що призводить до нерівномірного навантаження фахівців у різні періоди часу;
- 2) наявність правової регламентації термінів виконання певних дій
- 3) відволікання фахівців на виконання непритаманних їм функцій або на участь у загальних заходах;
- 4) наявність проблем кадрового забезпечення, яка породжується відсутністю відповідної професійної підготовки та досвіду роботи, низьким матеріально-технічним забезпеченням.

Вплив на фахівця особливо сильних подразників із переважанням негативних емоцій – це результат екстремального характеру та високої міри конфліктності юридичної діяльності.

Підвищена відповідальність у рішеннях та необхідність застосування невідкладних заходів призводить до екстремальності діяльності, що зростає внаслідок необхідності приймати рішення обмежений проміжок часу.

До чинників психологічного характеру, які постійно супроводжують юридичну діяльність, також належать: 1) наявність владних повноважень, тобто права і обов'язку застосовувати владу від імені закону; 2) наявність елементів небезпеки та ризику; 3) багатоплановість службових ситуацій, неможливість чіткого планування і прогнозування результатів діяльності; 4) високі вимоги до навичок професійного спілкування.

Найбільш важкою ланкою юридичної діяльності є, безумовно, оперативно-розшукова діяльність, завданнями якої є пошук і фіксація фактичних даних про протиправну діяльність окремих осіб та груп; про розвідувально-підбивну діяльність іноземних спецслужб; перевірка інформації про загрозу життю, здоров'ю, майну, працівників суду і правоохоронних органів у зв'язку з їх службовою діяльністю, а також особам, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членам їх сімей та близьким родичам; пошук осіб, які переховуються від органів розслідування або ухиляються від відбування кримінального покарання; пошук осіб, які безвісти зникли тощо.

Характерною особливістю діяльності оперативників є її непроцесуальний характер. (Закон України «Про оперативно-розшукову

діяльність»), а кримінально-процесуальні кодекси тут діють лише при проведенні окремих дій (напр., допит). Цим оперативно-розшукова діяльність відрізняється від діяльності слідчого. Крім цього, ці діяльності мають й інші відмінності:

- якщо слідчі дії проводяться, як правило, тільки після порушення кримінальної справи, то оперативно-розшукова діяльність здебільшого починається до порушення кримінальної справи;

- під час слідчих дій можуть бути отримані докази, а під час оперативно-розшукової діяльності лише попередні дані, які стануть доказами за результатами їх закріплення процесуальним шляхом.

Оперативно-розшуковій діяльності притаманні такі ж психологічні особливості, що й юридичній діяльності в цілому (дефіцит часу, вплив на фахівців особливо сильних подразників, підвищена відповідальність у прийнятті рішень). Разом із цим, даний вид діяльності характеризується ще й специфічними, властивими лише їй особливостями, а саме: 1) засудження співпраці із оперативниками з позицій побутової моралі

2) конспіративний характер діяльності (зумовлений необхідністю збереження особистої безпеки фахівця)

3) відсутність колективної праці та делегування повноважень (у процесі оперативної діяльності гласність відсутня, професійні проблеми не обговорюються ні з ким, окрім тих, хто працює над однією справою)

4) активна протидія злочинного середовища

5) «усічений», неповний характер діяльності (будь-яка діяльність вважається повною, коли в ній присутні такі компоненти: пошук і перевірка інформації, прийняття рішення, виконання рішення. В діяльності оперативників присутня лише перша складова).

Праця юристів, дуже різноманітна і складна, має цілий ряд соціально-психологічних особливостей і рис, що відрізняють його від праці більшості людей інших професій:

- надзвичайна розмаїтість розв'язуваних задач, коли кожна нова справа для працівника являє собою нову задачу, що вимагає не шаблонного підходу до її рішення;

- правове регулювання всієї діяльності - співвідношення усієї своєї діяльності з нормами закону, що регламентують ці дії;

- комунікативність - спілкування з різними категоріями людей в умовах правового регулювання;

- висока емоційна напруженість праці, найчастіше зв'язана з негативними емоціями і необхідністю їх придушувати, а емоційну розрядку відкладати на порівняно великий період часу;

- владний характер - наявність наданих державою прав і обов'язків застосовувати владу від імені закону;

- протидія зацікавлених осіб у правильності результату справи;

- організаційна сторона діяльності:

- а) організація власної роботи;

- б) організація спільної роботи з іншими посадовими особами, сторонами

юридичній діяльності;

- збереження службової таємниці (справа ще не тільки в умінні зберігати таємницю, необхідно дотримуватися конспірації, щоб не видати службових секретів, їх повинне знати тільки вузьке коло осіб, що працюють по конкретній справі). Серед слідчих і оперативних робітників є неписане правило: неетично цікавитися там, де не просять твоєї допомоги чи поради.

Професіограма - складна ієрархічна структура, у якій усі сторони професійної діяльності, а так само особистісні якості, навички, уміння, представлені у взаємному зв'язку і залежності.

Кожна зі сторін професіограми відображає:

1. Визначений цикл професійної діяльності;
2. Особистісні якості, навички, уміння, знання що забезпечують професійний успіх на цьому рівні діяльності.

Структура професіограми слідчого.

Види діяльності слідчого, експерта-криміналіста:

1. *Соціальна діяльність* - правова пропаганда, профілактика, формування правосвідомості (необхідні якості особистості: патріотизм, гуманність, чесність, принциповість).

2. *Пошукова діяльність*, полягає в збиранні вихідної інформації, необхідної для вирішення професійних завдань (якості особистості: спостережливість, допитливість, висока орієнтованість).

3. *Комунікативна діяльність* - отримання необхідної інформації в процесі спілкування (якості: комунікабельність, емоційна стійкість, чуткість, емпатія).

4. *Реконструктивна діяльність* - це поточний і завершальний аналіз усієї зібраної інформації у справі і висунення на базі її синтезу і спеціальних знань робочих версій (гіпотез). Планування роботи є також результатом реконструктивної діяльності (якості: загальний та спеціальний інтелект, інтуїція).

5. *Організаційна діяльність* полягає у вольових діях щодо реалізації та перевірки робочих версій та планів. Два аспекти: саморганізованість і організація людей у колективному вирішенні професійних завдань (якості: організаторські здібності, самоорганізованість, зібраність, цілеспрямованість).

6. *Посвідчувальна діяльність* - приведення отриманої інформації в передбаченому законі форма (постанова, протокол) (якість: акуратність, пунктуальність).

Поняття психограми.

Психограма - найважливіша частина професійного характеру - характеристика вимог, що висуваються професією (спеціальністю) до психологічних якостей людини. Їх зміст та обсяг визначаються цілями профобладнання, профнавчання, профорієнтації, пересування та інших елементів кадрової політики.

Для складання психограми використовуються такі джерела інформації: документи (інструкції, положення, хронометражні таблиці, описи), усні та письмові опитування працівників, в тому числі анкети, особисті

спостереження, лабораторні та природні експерименти, дані «пілотажних» (пробних, цільових) досліджень, ергономічні дослідження на робочих місцях.

ТЕМА 4. ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ. ЗЛОЧИННІСТЬ ЯК КРИМІНАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЯВИЩЕ

1. Кримінальна психологія у системі психології та правознавства

Кримінальна психологія як складова частина юридичної психології, що виникла на межі психології та кримінології, вивчає, пояснює та прогнозує психологічні аспекти, пов'язані зі злочинністю. Коротко – це психологія злочинності. Вона виникла і активно розвивається на межі психології та правознавства, зокрема, кримінології та кримінального права.

Серед юридичних наук найбільш тісні зв'язки склалися у кримінальній психології перш за все з кримінологією, кримінальним правом, а також криміналістикою, віктимологією.

Кримінальне право та кримінологія виступають для кримінальної психології теоретико-нормативною базою при аналізі злочинності як психологічного явища, окремого злочину і його конкретних видів, психологічних аспектів вини у зв'язку з відповідальністю та ін.

Поряд з цим, кримінологія забезпечує кримінальну психологію різноманітними емпіричними даними щодо суб'єкта злочину, антисуспільного середовища як сприятливого фону для формування злочинної особистості і скоєння злочину, можливостей різних соціальних інститутів щодо попередження злочинності.

Вельми корисним переважно у практичному плані є зв'язок кримінальної психології з криміналістикою. Різноманітні технічні методи і прийоми отримання кримінально важливої інформації (портретної, відеографічної, дактилоскопічної та ін.) успішно використовуються при психологічному забезпеченні профілактичних заходів.

Перспективним виглядає зв'язок кримінальної психології з **віктимологією** – наукою про потерпілого. Останнє надає узагальнені та фактичні дані щодо особливостей поведінки потерпілого, можливих відносин та зв'язків між жертвою і злочинцем шляхом запобігання провокуючої поведінки потерпілого. На цій базі кримінальна психологія розробляє проблеми особистої схильності людини стати потерпілою, можливості запобігання і протистояння злочинному замаху, психології правового виховання та ін.

Кримінальна психологія використовує наробки **екстремальної психології** при вивченні злочинних проявів у особливих (природних, техногенних, соціальних тощо) умовах та врахуванні цих умов при підготовці і проведенні профілактично-превентивних заходів.

У визначенні кола психологічних аспектів злочинності, які утворюють **предмет кримінальної психології**, теж спостерігаються певні розбіжності. Найбільш розгорнутий перелік аспектів запропонований М.В. Костицьким. До нього входять:

- психологічні закономірності виникнення і динаміки протиправних установок, мотивів учинення злочинів, психологічних особливостей злочинної

поведінки;

- психологія формування злочинних груп, конкретні чинники і умови, що сприяють груповим злочинним проявам;
- форми і способи діяльності щодо попередження асоціальних тенденцій, корекції причин і умов формування антисуспільних орієнтацій об'єктів професійної діяльності (особи, групи, натовпу тощо).¹

Даний перелік характерний також тим, що у ньому фактично поєднані предмет та ряд завдань кримінальної психології.

Оригінальний і достатньо продуктивний підхід до визначення предмету та завдань кримінальної психології запропонований О.М. Столяренком. Він базується на тому, що у структурі юридичної психології в цілому та кримінальної психології, зокрема, повинні бути представлені напрямки: традиційні; ті, що активно розвиваються; напрямки, які тільки починають розвиватися; перспективні напрямки, які на сьогодні практично не розвинені. Згідно цього підходу предмет кримінальної психології утворюють:

- психолого-правова асоціалізація;
- психологія генезиса протиправової поведінки;
- психологія особистості злочинця;
- психологія кримінального середовища та злочинних груп;
- психологічні особливості різних видів злочинів;
- психологічні причини та умови злочинної поведінки та способу життя;
- кримінально-психологічний моніторинг та прогнозування.

Оскільки кримінальна психологія має примежовий статус, то при визначенні її предмету необхідно враховувати інтереси не тільки психології, а й кримінології. Інтереси останньої у стислому вигляді концентруються навколо таких проблем:

- злочинність як соціально-правове явище;
- особа злочинця;
- причини та умови злочинності;
- запобігання злочинності.³

Узагальнюючи окремі точки зору і використовуючи запропонований вище підхід “полярних блоків”, можна запропонувати таке стисле визначення предмету кримінальної психології.

Предмет кримінальної психології утворюють:

- з одного боку - психологічні аспекти (або психологія) злочинної активності, злочину, його суб'єкта та жертви;
- з другого боку - психологічні аспекти (або психологія) превентивної діяльності та її виконавців.

Відповідно предмету пріоритетними завданнями кримінальної психології є:

1) вивчення психологічних (соціально-психологічних, індивідуально-психологічних, психофізіологічних) детермінант злочинної активності;

¹ Юридическая психология / За заг. ред. Я.Ю.Кондратьева.-К. 1999. – с. 21.

³ Кримінологія і профілактика злочинів. Загальна частина. – К., 1996. – 7-8.

- 2) аналіз психологічної структури злочину, окремих його стадій та видів;
- 3) з'ясування психологічних характеристик та особливостей суб'єкта злочину (особистості і групи, його жертви);
- 4) психологічне забезпечення загальної профілактичної та превентивної діяльності;
- 5) психологічне забезпечення професійної (спеціальної) превентивної діяльності;
- 6) професійно-психологічна підготовка правоохоронців до превентивної діяльності.

Таким чином, кримінальна психологія у межах загального предмету та завдань юридичної психології має власні, більш конкретні предмет і завдання.

2. Кримінально-психологічна характеристика злочинності

Злочинність представляє собою одну з вічних та найбільш пекучих проблем людства. Будучи актом індивідуальної активності у їх сукупності, вона виглядає масовидним явищем.

Злочинність свідчить про гостроту соціальних протиріч, міру та ефективність соціального контролю над поведінкою окремої людини.

Як наукова та практична проблема злочинність вивчається багатьма науками, серед яких перш за все необхідно виділити правознавство, соціологію та психологію. Кожна з цих наук розробляє власні аспекти, які у підсумку входять до міждисциплінарної теорії соціальних відхилень.

Соціальне явище злочинності характеризується сукупністю певних юридичних та кримінально-психологічних ознак.

У кримінально-психологічному плані **злочинність** – це:

- Історично-мінливий, перехідний продукт людської цивілізації, елемент життєдіяльності психологічно структурованого суспільства.
- Опосередковане, спотворене віддзеркалення загальних економічних, політичних, соціально-психологічних, культурно-дозвільних та інших процесів, що проходять у соціальному середовищі.
- Негативне соціальне відхилення, різновид соціальної патології, який є суспільно небезпечним і особистісно трагічним за наслідками.
- Не обов'язковий, але реально можливий результат соціалізації, перш за все правової соціалізації особи та її соціального розвитку.
- Порушення певного типу соціальної норми, яке передбачає кримінальну відповідальність, тобто примусову зміну (у напрямку обмежень) умов життєдіяльності людини.
- Порушення соціальної регуляції поведінки, яке призводить до конфлікту із середовищем та деструктивного способу його вирішення особою.
- Специфічна людська активність, яка спрямована за окремими виключеннями на зовнішнє (фізичне та соціальне) середовище. Особи, що її проявляють, завжди складають меншість у суспільстві, але прагнуть до домінування у ньому через власні організовані форми.
- Активність, яка має в цілому усвідомлюваний характер і може бути

складовою способу життя певної категорії чи групи осіб. Її індивідуально-психологічну основу складають агресивність, користолобство, авантюризм, хитрість, ворожість, егоїзм, емоційна неурівноваженість та ін.

У науковій, навчально-довідковій юридичній та психологічній літературі наводяться різноманітні кримінологічні визначення злочинності, але відсутнє психологічне визначення.¹ Враховуючи це, сформулюємо таке робоче тлумачення злочинності, яке поєднує у собі кримінологічні, соціально-психологічні та індивідуально-психологічні аспекти.

Злочинність – це кримінально-психологічний феномен, що представляє собою специфічно спрямовану, в цілому усвідомлювану активність у сукупності її індивідуальних та групових проявів. У процесуальному плані дана активність є дестабілізуючою, руйнуючою, небезпечною, а відтак передбачаючою кримінальну відповідальність.

Кількісно-якісні аспекти злочинності характеризуються за допомогою наступних основних показників:

- стан та рівень злочинності;
- структура злочинності;
- динаміка злочинності.

Розкриємо сутність цих показників у мірі, необхідній для формування загального кримінально-психологічного уявлення про злочинність.

Стан злочинності репрезентує абсолютне **число** злочинів, зареєстрованих державними органами на певній території за визначений відрізок часу.

Слід зазначити, що стан злочинності дає загальноорієнтуючу інформацію щодо кількості злочинів та, до певної міри, кількості їх суб'єктів. Він не враховує так звану **латентну** (приховану) злочинність. Масштаби останньої визначаються такими причинами як неповідомлення про злочин потерпілим, відмова у реєстрації, відсутність конкретного потерпілого та ін.

Для конкретизації загальноорієнтуючої інформації щодо стану злочинності застосовується показник рівня злочинності.

Рівень злочинності представляє собою співвідношення кількості зареєстрованих злочинів до чисельності населення певної території за визначений відрізок часу. Чисельність традиційно визначається у 1 тисячу; 10 тисяч; 100 тисяч осіб.

Другим основним показником злочинності є її структура.

Структура репрезентує злочинність у вигляді розподілу злочинів на групи за певними якісно-кількісними ознаками.

З кримінально-психологічної точки зору науково актуальним і практично важливим є розподіл злочинів за ознаками суб'єкта. Це, зокрема, спрямованість та мотив злочину (насильницька, корислива, хуліганська, професійна, організована та ін.), статево-вікові ознаки (чоловіча, жіноча, неповнолітніх, дорослих та ін.), кількість скоєних злочинів (первинна,

¹ Див.: Зелинский А.Ф. Криминальная психология. К., 1999; Кримінологія і профілактика злочинів. Загальна частина. К., 1996; Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. М., 1982; Словник термінів з юридичної психології. К., 1997 та ін.

повторна, сукупна, рецидивна) та суб'єктів (індивідуальна, групова) і деякі інші.

Жіноча злочинність у кримінологічній площині визначається як сукупність злочинів, скоєних жінками. У психологічній площині жіночу злочинність можна розглядати більш широко – у вигляді сукупності злочинів, пов'язаних із жінками.

Статистика свідчить, що значна кількість злочинів (а по таким видам як хуліганство, пограбування, розбій – практично половина)¹ скоюється особами з різноманітними психічними вадами – психічними захворюваннями, психопатіями та ін. Тому патопсихологічні дані щодо специфіки та закономірностей поведінки таких осіб мають важливе практичне значення для кримінальної психології.

Отже, злочинність - відносно однорідне і одночасно специфічне за видами злочинів явище. У суто психологічній площині найбільш своєрідними та складними для вивчення є групова та організована, професійна, жіноча, корупційна, пенітенціарна злочинність і злочинність неповнолітніх.

Таким чином, загальна криміногенна ситуація в Україні є достатньо складною і несприятливою для нормального функціонування суспільства, її докорінне покращення поки не відбулося.

3. Психологічні чинники та особливості злочинної поведінки

Вищим ступенем, в якому найяскравіше проявляються взаємозв'язок між свідомістю, особистістю та діяльністю, виступає одна з форм реалізації людини як носія свідомості у повсякденній життєдіяльності - поведінка. Поведінка являє собою різновид людської діяльності. З цієї позиції визначення поведінки дав С.Л. Рубінштейн: *"Під поведінкою розуміють визначеним чином організовану діяльність, яка здійснює зв'язок організму з навколишнім середовищем. Поведінка у людини переважно є результатом низки усвідомлюваних дій - вчинків"*.

Елементарною ланкою поведінки є **вчинок** - одинична цілеспрямована дія, взята у нерозривній єдності суб'єктивних спонукань і соціально значимих наслідків.

Поведінка, як і реальність, суспільно опосередкована. І вчинок теж виражається як суспільний акт, як прояв ставлення суб'єкта до окремої людини чи суспільства в цілому. Опосередкованість вчинку суспільством виражається категорією норми.

Норма - це явище суспільної свідомості у вигляді вимог, які поділяє більшість членів суспільства, які створюють оптимальні умови існування окремого індивіда з урахуванням його соціальної ролі. Поведінка завжди пов'язана з системою тих соціальних зв'язків і відносин з іншими людьми, суспільством, державою у цілому, у яких індивід проявляє себе як особистість.

Питання про правові якості людини звичайно концентрується на

¹ Див.: Балабанова Л.М. Судебная патопсихология. Донецк, 1998.

співвіднесенні поведінки і правової свідомості індивіда, але при цьому слід вважати, що: 1) незнання закону не звільняє від відповідальності, а його знання часто не є перепорою для правопорушення; 2) законослухняна поведінка забезпечується, передусім, моральними нормами особистості та її найближчого середовища, соціоконтроль якого особа сприймає як стримуюче начало, а норми - як свої власні.

Злочинна поведінка - це процес, що розгортається у просторі і часі та включає не лише самі дії, але й попередній вплив на особистість, психологічні явища та процеси, які визначають генезис протиправного вчинку.

Структуру конкретного злочину можна, перш за все, охарактеризувати як діяння, що складається з чотирьох елементів: об'єкта (на що спрямоване); об'єктивної сторони (способу вчинення діяння); суб'єктивної сторони (відношення до діяння та його результатів) і суб'єкта (особи, що вчинила діяння). Але виділення цих елементів, вірно відображаючи структуру злочину, недостатньо продуктивне, бо не передбачає динаміки процесу, який розгортається у часі та просторі.

Злочин, як правило, не вчинюється спонтанно, стихійно, він практично завжди підготовлений досить тривалим процесом формування особистості, що зумовлює процес прийняття рішення та вибір засобів його здійснення. Йому передують ряд етапів психічної діяльності суб'єкт, що поступово формують антисуспільну спрямованість вчинку. Оскільки цей результат є своєрідною формою взаємодії з середовищем, то й **етапи** формування антисуспільної поведінки слід розглядати на тлі соціальної дійсності.

Вони виглядають таким чином:

- 1) формування особистості з антисуспільною спрямованістю;
- 2) мотивація антисуспільного вчинку;
- 3) прийняття конкретного рішення про його здійснення;
- 4) реалізація цього рішення, включаючи сам вчинок та настання його наслідків.

Для всіх злочинців тією чи іншою мірою характерні відсутність внутрішніх морально-етичних критеріїв, виражена агресивність та недотримання ***соціальних норм***. Соціальна норма - це правило чи вимога суспільства або соціальних груп до поведінки особистості, а також до діяльності соціальних груп і суспільних інститутів.

У формуванні особистості можуть міститися наступні дефекти стосовно соціальних норм:

- а) незнання деяких норм (відсутність інформації, відсутність ситуацій, що вимагають такого знання, зміна норм і т.д.);
- б) незгода норм (у силу розбіжності вимог норм з особистими інтересами, моральними переконаннями особистим чи досвідом);
- в) зневага до норм (по тим же чи іншим причинам).

Перераховані дефекти - це ґрунт для соціальних відхилень. Відхилення від соціальних норм є недотримання її вимог, вибір іншого варіанта поведінки у відношенні від зазначеного у ній. ***Найвищі етапи соціально-правових***

відхилень це поведінка злочинця, правопорушника.

Поняття «соціальні відхилення» поширюються і на корисні вчинки (зокрема новаторство, соціальна творчість). Тобто відхилення можуть бути спрямовані в позитивний бік. Це прояв ініціативи, заповзятливості подолання шаблонів, що перешкоджають розвитку суспільства й особистості. Такого роду прогресивні відхилення стають масовим зразком поведінки, приводять до створення нової соціальної норми.

Дійсна проблема нашого суспільства - це негативні відхилення. І насамперед те, що важливо для нас з вами, відхилення від правових і моральних норм. На рівні особистості вони виявляються в аморальних вчинках, правопорушеннях і злочинах. На рівні малих соціальних груп (родина, трудовий колектив) - у деформаціях нормальних взаємин людей, їхнього способу життя. До негативних соціальних відхилень відносяться також порушення в діяльності державних і громадських організацій (бюрократизм, тяганина, і ін.). Такі відхилення приводять до порушення функцій соціальних інститутів.

Злочин - вольовий акт людської поведінки, що знаходиться під контролем свідомості: вибірковість поведінки стає основою кримінальної відповідальності за його вчинення.

Кримінально-правове поняття злочину визначається двома основними категоріями - **суспільної небезпеки і протиправності**. До них часто додається винуватість і покарання, хоча, на наш погляд, це не цілком вірно, оскільки без вини немає злочину, а покарання - наслідок, результат вчиненого злочину, а не він сам. Усвідомлення суспільної небезпеки вчиненого чи можливість такого усвідомлення, поряд з протиправністю, відрізняє злочинну поведінку від законослухняної. У кримінології в предмет вивчення злочину включаються, поряд з іншими аспектами, і його джерела - детермінанти, у тому числі - психологічні.

Таким чином, первинна «клітинка» соціальних відхилень - вчинок конкретного індивіда, що порушує соціальну норму. Механізм цього вчинку ми і розглянемо на наступних заняттях. На рівні особистості поведінки, що відхиляється, правопорушення чи злочин виступають як результат деформації потреб, цілей, а також засобів, їх досягнення. Ця деформація приводить до того, що спотворюються життєві плани особистості, її реакція на конкретну життєву ситуацію стає неадекватна соціальній нормі. ***Причини злочинності - результат складної взаємодії особливостей особистості та середовища,*** причому стосовно конкретного факту вчинення злочину вони виявляються в різних сполученнях, щоразу - по-своєму.

ТЕМА № 5. ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦЯ

1. Поняття та психологічна характеристика процесу формування особистості правопорушника (злочинця)

Особистість правопорушника – свідомий суб'єкт, носій сукупності біологічно зумовлених і соціально детермінованих якостей і властивостей, поведінка якого визначається антисуспільною спрямованістю, що сформувалась під впливом певних суспільно-політичних, економічних і соціокультурних умов.

Центральним питанням даної проблеми є співвідношення наслідуваних (біологічних) та набутих особливостей у детермінації злочинної поведінки, і в зв'язку з цим – можливості та межі корекції особистості правопорушника. Вирішення цих проблем багато в чому базується на двох історичних напрямках учення про природу правопорушень – про роль соціального та біологічного чинників. Представники одного з них абсолютизують значення вроджених якостей (З.Фрейд, Ч.Ламброзо, У. Шелдон, О.Лазурський, Е.Фром), інші – визначають детермінацію злочинної поведінки виключно за рахунок соціального (Д.Уотсон, Г.Лебон, Й.Дюркгейм, Г.Тард, В.Бехтерев). Відомі також спроби механічного поєднання дії біологічних і соціальних причин злочинності.

Принципова позиція сучасної юридичної психології полягає у визнанні соціального і біологічного в людській природі, які не протистоять, тим більш – не виключають один одного в поясненні поведінки людини, а перебувають у взаємозв'язку та взаємозалежності. Але при встановленні причин конкретної соціально значимої дії, у тому числі - правопорушення, визначальним є соціальне. Воно активно впливає на індивідуальні особливості людини, детермінуючи зміст, сутність поведінки. Біологічне – лише динамічний, функціональний бік дії, тобто – біологічні чинники є умовою дії соціальних причин.

Багато старань дослідників - психологів, соціологів, психіатрів - відшукати в особистості "злочинне першоджерело", рису чи якість, притаманне лише тим, хто вчинив злочин, закінчувалися після багатообіцяючих сенсацій невдачею. З Резолюції V Конгресу ООН щодо попередження злочинності та поводження з правопорушниками: "Значної шкоди завдає широко поширене, але помилкове уявлення про те, що кожен правопорушник є неповноцінною особистістю і кожне скоєна кримінальна дія є результатом якихось особистих патологічних відхилень або невірноваженості. Здійснювати злочину може цілком нормальна людина".

Особистість злочинця – це сукупність типологічних якостей індивіда, що обумовили вчинення ним злочинного діяння.

Поряд із цим, численними кримінально-психологічними дослідженнями встановлено, що особистість злочинця має "особливий психічний склад" (А.М. Пастушеня), "своєрідне об'єднання або комплекс особистісних

особливостей" (О.Р. Ратінов), "об'єднання стійких психологічних особливостей, які мають кримінальне значення" (Ю.М. Антонян).

Юридично і навіть семантично поняття особи, яка вчинила злочин і особистість злочинця, є тотожними. Але якщо розглядати їх у психологічному, тобто особистісному вимірі, то буде доцільним у загальному родовому понятті "особистість як суб'єкт злочину" виділити вид поняття "особистість, яка скоїла злочин" і "злочинна особистість" (особистість злочинця).

Особистість злочинця характеризується сукупністю наступних ознак:

1) видом скоєного злочину - об'єктом злочинного посягання, вагою і характером злочинних наслідків: звершенням злочину вперше, випадково, повторно, систематично чи рецидивістом;

2) формою вини, мотивом і метою злочину;

3) способом здійснення злочину як показником інтенсивності антисоціальної спрямованості злочинця;

4) ситуацією і приводом здійснення злочину;

5) наявністю обтяжуючих і пом'якшуючих відповідальність обставин

6) ставленням злочинця до скоєного дії - поведінка злочинця після здійснення злочину (явка з винною, уникнення від слідства і суду, обмова невинних, допомога слідству, особливості поведінки під час відбуття покарання).

Критерієм типового в злочинця є ступінь його суспільної небезпеки - міра його асоціальної, антисоціальної деформації і дефекти психічної саморегуляції. По цьому критерію можна виділити три типи злочинців – антисоціальний (злісний), асоціальний (менш злісний) і тип особистості злочинця, що характеризується дефектами психічної саморегуляції (випадковий).

Психологічна характеристика процесу формування особистості злочинця. Вступаючи у взаємодію з матеріальним і соціальним середовищем, під його впливом людина засвоює норми поведінки, моральні та правові поняття, соціальні та культурні цінності; відбувається постійна динаміка потреб, інтересів, прагнень.

На процес формування особистості визначальним чином впливає спосіб життя відповідних соціальних прошарків, соціальних груп, суспільства у цілому. Поняття «спосіб життя» складається з: 1) матеріального середовища; 2) системи суспільних стосунків і зв'язків; 3) соціально-психологічної атмосфери, що сприяє виникненню та закріпленню позитивних чи негативних рис особистості та відповідних форм поведінки.

Дефектність навіть одного з чинників способу життя створює передумови формування антисуспільної спрямованості (напр., матеріальні труднощі в поєднанні зі сприятливими психологічними відносинами; відсутність соціально-психологічної спільності при повному матеріальному достатку; негативний вплив економічних, соціально-політичних та інших умов у суспільстві).

Можна виділити такі **типи антисуспільної спрямованості особистості:**

а) **асоціальний** – коли поведінка не збігається з інтересами суспільства, але не має чітко вираженого негативного ставлення до нього і не завдає суттєвої шкоди;

б) **антисоціальний** – поведінка суперечить інтересам суспільства і шкідлива для нього, але не є небезпечною для основних умов суспільного буття;

в) **суспільно небезпечний** – свідомо спрямований проти основних засад суспільства, коли поведінка становить значну, серйозну небезпеку.

У свою чергу, суспільно небезпечна спрямованість особистості залежить від певних чинників і має, на наш погляд, такі різновиди:

- *некримінальна* (при антисуспільній, але не злочинній поведінці і відсутності ймовірності криміналізації в майбутньому);
- *передкримінальна* (при такій же поведінці і високій імовірності того, що в майбутньому особа криміналізується і стане злочинцем);
- *кримінальна* (після вчинення злочину і ймовірності його повторення в майбутньому).

2. Психологічний механізм злочинного діяння.

Психологічна структура злочинної поведінки має такі ж компоненти, як законослухняна, але зміст їх інший. У цілому вона характеризується як антисуспільна, тобто заборонена законом через підвищену суспільну небезпеку. Можна виділити три основних **етапи** механізму злочинної поведінки: 1) **мотиваційний**, 2) **цілепокладаючий**, 3) **операціональний** (виконавчий), кожен із яких виконує свої функції у взаємозв'язку з іншими. Власне поведінкою є лише заключний етап, коли злочин реалізується зовні і набуває юридичної значимості. Оскільки нас цікавлять психологічні детермінанти злочинної поведінки, необхідно розглядати і попередні етапи, тим більше, що їх розподіл достатньо умовний: усі компоненти поведінкового акту рухливі, міняються місцями, окремі з них можуть немов би випадати, ясно не визначаючись.

На першому етапі злочину формуються його психологічні причини - спонукальні засади. Термін "**мотивація**", похідний від мотиву, вживається у декількох значеннях. У вузькому сенсі - це: 1) процес виникнення мотиву у результаті взаємодії особи з оточуючим середовищем; 2) сукупність спонукань і мотивів, які визначають поведінку, їх система; 3) динаміка розвитку вольового акту, обумовленого певними мотивами (від прийняття рішення діяти до результату). У широкому сенсі мотивація включає свідомість індивіда, його соціальні і природні якості (властивості), що визначають ставлення до інших людей, соціальних цінностей, самого себе і знаходять відображення у мотивах поведінки і діяльності. Особливе значення у психології надається т.зв. "**боротьбі мотивів**" ("**добра і зла**", "**за і проти**") та вибірковості засобів їх задоволення.

На другому етапі розвитку злочинної поведінки - цілепокладанні - різноманітні спонуки і почуття особистості оформляються у свідомості

суб'єкта у вигляді ідеальних прагнень до певної мети та прийняття рішень. Психологічний зміст злочину може бути розгорнутим чи скороченим, тривати у часі й просторі або ж бути швидкоплинним.

Кінцева мета дій часто складається із ряду **проміжних**, що досягаються послідовно для отримання бажаного результату. У період виконання на перше місце в поводженні виступає мета і кінцевий результат – досягнення мети. «Хід» злочину, поведінки злочинця залежить від його поглядів і ціннісних орієнтацій, потреб і моральних установок. Реакція людини на зроблені їм злочини може бути відповідно різна. Це чи щире розкаяння, глибоке усвідомлення своєї провини, чи повна байдужність, беззастережне схвалення, так само замилювання власною поведінкою.

Психологічний механізм злочинної поведінки.

Отже, психологічний механізм злочинної поведінки включає три основних ланки:

- 1) мотивацію злочину;
- 2) планування злочинних дій, ухвалення рішення;
- 3) виконання злочину.

Природно, що перш ніж учинити злочин, індивід повинний прийняти рішення про його здійснення. Це рішення може бути обміркованим чи необдуманим, розгорнутим чи згорнутим. Воно може зважуватися тривалий час чи промайнути у свідомості людини в частини секунди.

Прийняття рішення вчинити злочин сильно впливає на індивіда. Воно означає зусилля злочинних намірів особистості, і особистість знаходиться у свідомості підвищеної готовності до злочину. Тому її поведінка стає більш небезпечною, ніж на стадії формування мотиву і мети злочину.

Дослідження свідчать також, що між характером мотиву і правомірністю вчинку прямого зв'язку і строгої відповідності не існує, хоч у більшості випадків позитивна мотивація породжує правомірну поведінку, а негативна – засуджувану, але не обов'язково злочинну. Між мотивом і вчинком є ще одна

ланка – **прийняття рішення** під контролем свідомості. Вона може деформувати соціально позитивну мотивацію або блокувати негативну, визначити відповідні цілі і засоби задоволення мотивів, прогнозувати перспективи розвитку подій і можливі результати (наслідки).

Кожен злочин безпосередньо пов'язаний із прийняттям суб'єктом певного рішення: діяти чи утримуватися від дій (бездіяльність) у ситуації, що склалася. Прийняття рішення являє собою усвідомлення проблемної ситуації, своїх власних потреб та інтересів, можливостей їх задоволення, постановку відповідної мети, вибір найбільш прийняттого (привабливого) варіанту поведінки.

Процес ухвалення рішення про злочинну поведінку поділяється на три етапи:

I. Підготовчий етап:

- 1) переробка інформації;
- 2) розробка варіантів поведінки;
- 3) порівняння варіантів із ситуацією і реальними можливостями;
- 4) оцінка варіантів.

II. Основний етап:

- 1) вибір одного варіанта поведінки (рішення);
- 2) вибір елементів вчинку (часу, місця, способу дії, скорочення та приховування слідів злочину, шляхів реалізації результатів злочину);
- 3) вибір запасних варіантів поведінки;
- 4) підшукування «виправдання» обраного варіанта поведінки (так називана раціоналізація).

III. Контрольний етап:

- 1) оцінка рішення в ході злочинної діяльності;
- 2) корегування рішення – відмовлення, зміна прийняття додаткових рішень, прийняття нових рішень.

Таким чином, **рішення про злочинну поведінку – це інтелектуально-вольовий акт**. Він виражає готовність особи вчинити злочин. Рішення – це ідеальна модель майбутньої злочинної дії, усвідомлення протиправності, суспільної небезпеки, майбутніх наслідків злочинних дій. Рішення відбиває мотиви і мету злочину, а також деякі властивості особистості майбутнього злочинця.

Іншою ланкою навмисного злочину є планування злочинної діяльності. Тут кристалізується, оформлюється задум суб'єкта і злочин з абстрактного наміру втілюється у реальність. Але його ще не пізно зупинити.

Планування злочину, як і будь-якого іншого вчинку, відбувається за загальними закономірностями планування операцій. Потрібно знати обстановку, в якій особа планує діяти. Слід чітко визначити мету дій та їх об'єкт, застосовувані способи і засоби її досягнення, час і місце дії, витрати (ресурси), шляхи реалізації досягнутих результатів. При цьому суб'єкт має врахувати власні можливості, спрогнозувати очікувані труднощі та ймовірні наслідки своїх дій, тобто по суті створити модель майбутньої поведінки.

Під час планування злочину з'являються додаткові вимоги: а) злочин –

незаконний акт, а тому відбувається зазвичай таємно; б) здійснюється за можливості швидкоплинно і так, щоб не залишилось його слідів; в) злочин може викликати опір потерпілого й активність правоохоронних органів; г) після його вчинення суб'єкт зазвичай переховується сам і тримає в таємниці своє злочинне діяння. Всі ці особливості під час вчинення злочину також беруться до увагу злочинцем, якщо планування провадиться ним досить продумано. На думку фахівців, досить ретельно планується приблизно половина всіх кримінальних справ, причому частіше плануються корисливі, а не насильницькі злочини. В інших випадках планів немає або вони вкрай примітивні.

Кінцевою ланкою злочинної поведінки є період виконання злочину. Цей період, у порівнянні з періодом мотивації й ухвалення рішення має свої психологічні особливості. Зміст поведінки в період підготовки – це формування мотиву й ухвалення рішення. У період виконання на перше місце в поведінці виступає мета і кінцевий результат – досягнення мети. Як і на попередніх етапах, при виконанні злочину важлива роль належить психічним особливостям людини, його психічному стану, моральним установкам, соціальної спрямованості, властивостям характеру, темпераменту, пізнавальним процесам, які відбуваються в злочинній дії.

«Хід» злочину», поведінки злочинця залежить від його поглядів і ціннісних орієнтацій, потреб і моральних установок. Реакція людини на зроблені їм злочини може бути відповідно різна. Це чи щире розкаяння, глибоке усвідомлення своєї провини, чи повна байдужність, беззастережне схвалення, так само замишування власною поведінкою.

3. Мотив у психологічному механізмі злочину

Антигромадська поведінка формується на базі виникнення і поступового розвитку протиріч і конфліктів як психологічного так і соціально-правового характеру. Як особистісні фактори злочинної поведінки виступають потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, соціальні установки й інші елементи психологічної структури особистості.

Дослідження показують, що деформація поведінки бере свої джерела в дефектах мотивації особистості. Вивчення злочинної поведінки неминуче приводить до розгляду його мотивів.

Від латинського терміну, **мотив** дослівно означає «двигун». Це те, що рухає людиною в його діяльності. Спонукальними силами в злочинному поведінці психічні виступають численні стани і властивості особистості: інтереси, почуття, погляди, переконання, ціннісні орієнтації, світогляд, ідеали, звички.

Визначення мотиву розкривається в таких поняттях як «спонукання», «причина, що спонукує», «психологічна причина», «внутрішнє спонукання, внутрішня сила» тощо.

Виникнення мотиву звичайно опосередковується *потребами* особистості та необхідністю їх задоволення. Мотив не є потреба, а лише обґрунтування

рішення діяти по її задоволенню на рівні свідомості, після чого - прагнення до цілі у вибраному напрямі; інакше кажучи, ***мотив - усвідомлене прагнення діяти для задоволення потреб, інтересів та інших спонукаючих стимулів.***

За соціальною значимістю потреби можна розподілити на нормальні (схвалювані мораллю і правом) та деформовані (засуджувані) і викривлені (аморальні). Кожна з названих груп може спонукати злочинну поведінку, але це не означає, що тільки задоволенням потреб все можна пояснити; наявні окремі факти вчинення злочину заради його самого, незалежно від результату, заради самого процесу здійснення злочинних дій і т. ін., зумовлені своєрідною мотивацією, незалежною від потреб у їх звичайному смислі. Як джерела виникнення мотивів виступають емоції, почуття, переконання, світогляд та інші психічні феномени.

Як правило, злочини відбуваються при прагненні до задоволення перекручених і деформованих потреб. Наприклад, дослідження мотивів важких насильницьких злочинів свідчать, що в основі 85% провідних мотивів цих злочинів лежать деформовані або спотворені соціальні потреби особистості, в тому числі:

- насильство над іншими людьми - 42%;
- самоствердження будь-яким способом - 25%;
- перевага над оточуючими - 10%;
- егоцентризм - 7%.

За джерелами утворення, специфікою відносин мотиви можна поділяти на кілька груп: 1) ***особистого характеру*** (помста, ревності, особиста зацікавленість); 2) ***такі, що не мають прямого (безпосереднього) особистісного значення*** (хуліганство, прагнення протидіяти законним вимогам представників закону, порушення громадського порядку); 3) ***зумовлені протиправною поведінкою потерпілого чи ситуацією*** (перевищення необхідної міри оборони, невинуватеного ризику), коли утруднена правильна оцінка подій та прийняття адекватного рішення.

У якості одного з найбільш розповсюджених мотивів злочинів виступають почуття особистості. Відомо більш ста видів людських почуттів. З них більш 30 видів почуттів можуть виявитися мотивами здійснення злочинних дій. До них відносяться: невдоволенність, гнів, зловтіха, злість, заздрість, досада, нахабність, безсоромність, прихильність, любов, помста, хибно зрозумілий обов'язок, помилкова романтика, розпач, страх та ін. Так, почуття є мотивами злочинів у 43% справ про навмисне вбивство і навмисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень.

Найбільш розповсюдженим мотивом здійснення злочинів виступають інтереси особистості. За даними досліджень серед мотивів злочинів вони займають перше місце. Це можуть бути інтереси матеріальні, особисті, службові, родинні, житлові і т.і. Інтерес, ми визначаємо як специфічне відношення особистості до об'єкта в силу його життєвої значимості й емоційної привабливості.

Кримінальний характер мотиву встановлюється шляхом об'єктивації, тобто з'ясування соціальної прийнятності мети мотиву і способу її досягнення.

Але поряд цим доцільно вести мову про так звані криміногенні мотиви. Це мотиви, реалізація яких "законним" способом ускладнена в силу суб'єктивних і об'єктивних причин. Глибинною основою таких мотивів виступає гіпертрофована, нав'язлива і збочена за формою потреба з інтенсивною енергетикою. Керуючись даними мотивами, особа, ставши перед дилемою "соціально прийнятний-неприйнятний" спосіб реалізації, ймовірно надає перевагу останньому варіанту.

Основні криміногенні мотиви можна поєднати в наступні групи: 1) психологічного та соціального відчуження; 2) затвердження і самоствердження; 3) емоційної розрядки і компенсації; 4) ризику та гри; 5) аморальності і відхилення.

Розглядаючи криміногенні мотиви, необхідно вказати, що злочинна поведінка в цілому і окремий злочин є, як правило, полімотивована. Це означає, що вчинення злочину обумовлюється декількома (сукупністю) мотивами, які знаходяться в певній ієрархії між собою. Саме на дану психологічну особливість спирається кримінально-процесуальне законодавство, вимагаючи обов'язкового виявлення та доведення мотивів злочину (ст.64 КПК України).

На практиці нерідко приходиться зустрічатися з так називаними «безмотивними» злочинами. Вони уражають своєю безглуздістю. Такі злочини не укладаються в звичні представлення про психологічний механізм злочинної поведінки. Однак, нібито, «безмотивність» тільки удавана. Психологічна природа цих злочинів відрізняється особливостями процесу мотивації.

Підсумовуючи, зазначимо, що суб'єкт злочину визначає об'єкти своїх дій, вибирає засоби, місце, час звершення злочину. При цьому приймає відповідні рішення. В усіх цих ланках поведінки суб'єктивне взаємодіє з об'єктивним, так само як злочинець відхиляється від певних соціальних норм. В цих умовах проявляється психологічний механізм злочинного відхилення від соціальних норм поведінки. Розгляд проблеми особистості як суб'єкта злочину, можна зазначити, що такий підхід до особи як суб'єкта злочину та подальший розподіл особистостей на категорії, типи, підтипи дозволяє більш глибоко, різнобічно охарактеризувати злочин. Це, у свою чергу, сприяє кваліфікованому вирішенню цілої низки власне юридичних питань.

ТЕМА 6 ПСИХОЛОГІЯ СКОЄННЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ ЗЛОЧИНІВ

1. Психологічні типи злочинців

Поряд з мірою соціальної небезпеки злочинця можна виділити характер цієї небезпеки, обумовлений об'єктом злочинного зазіхання. У зв'язку з цим можна встановити три групи спрямованості злочинців: насильницьку, корисливу і корисливо-насильницьку.

Усередині цих груп злочинців виділяються конкретні види злочинців - злодії, розкрадачі, шахраї, грабіжники, вбивці і т.п.

За змістом ціністно-орієнтаційної спрямованості особистості виділяються наступні групи злочинців:

1. Злочинці з антисоціальною корисливою спрямованістю. Тут виділяються чотири підгрупи:

а) корислива-господарська підгрупа злочинців(фальсифікація товарів, ігнорування оподатковування, ліцензування т і.);

б) корислива-службова підгрупа злочинців(розкрадання шляхом зловживання службовим становищем, обману клієнтів, отримання хабарів);

в) злодії – особи з корисливими зазіханнями, пов'язаними з таємним викраденням майна(крадіжки);

г) шахраї (підробка документів, облудне вимагання і т. п.).

2. Злочинці з антисоціальною корисливо-насильницькою спрямованістю особи з корисливими зазіханнями, поєднані з насильством над особистістю (насильницьке вимагання, грабежі, розбійні напади).

3. Злочинці з антигуманною, агресивною спрямованістю – особи з вкрай зневажливим відношенням до життя, здоров'я і особистої гідності інших людей. У цій групі виділяються наступні чотири підгрупи:

а) хулігани;

б) злісні хулігани;

в) особи, що заподіюють збиток честі і гідності особистості шляхом образ і клевету;

г) особи, що роблять агресивно-насильницькі дії проти особистості, - вбивства, зґвалтування, заподіяння тілесних ушкоджень.

Виходячи зі сказаного, антигромадську установку чи орієнтацію особистості можна визначити як готовність у відповідності зі своїми поглядами, потребами й інтересами, діяти всупереч інтересам суспільства. Ця змістовна сторона антигромадських дій відбиває соціальну сутність злочинця.

Типи психологічної готовності суб'єкта до скоєння злочину:

- «Ігровий тип» - наявність кримінальної потреби в результаті і самому процесі вчинення злочину).

- «Звичний тип» - споконвічна прихильність до злочинного способу дій (звичність).

- «Обережний тип» - злочинний спосіб поведінки при максимальній безпеці ймовірності досягнення мети.

- «Сумнівний тип» - внутрішньо суперечливі переживання злочинного способу дій.

- «Імпульсивний тип» - вчинення злочинів під впливом раптово виниклих реакцій.

- «Конформний тип» - вплив інших людей, або групи (готовність ідентифікувати свою поведінку).

Пошуковий портрет злочинця, який розшукується:

- загальна характеристика особистості та переважна мотивація поведінки;

- звички, схильності, навички та інші індивідуальні ознаки особистості;

- вікова група;

- район проживання, місця роботи, служби, навчання;

- рівень освіти та профдіяльність;

- особливості походження (батьківська сім'я) й історія особистого життя;

- сімейний стан і наявність дітей;

- ставлення до служби в армії, спорту, роботі з людьми тощо;

- наявність минулої судимості;

- наявність психічної та іншої патології;

- антропологічна і функціональна характеристика (тип зовнішності, статура та інше).

На основі аналізу експериментальних досліджень психологів, практичних працівників з'явилася можливість бачити і описати найбільш характерні типи чи ***психологічні портрети правопорушників***.

Портрет 1. "Актор".

Структура характеру правопорушників цієї групи нестабільна. Їм властива швидка зміна бажань, захоплень, спрямованості поведінки. Відношення особистості до самої себе, до вимог групових норм хитливе. У міжособистісних взаємодіях яскраво виявляються демонстративні риси. Схильність до рухливості емоцій помилково може розцінюватися як почуттєвість "театральний стиль" мислення, художня образність.

Портрет 2. "Панікер".

Ці особи легко збудливі у відношенні як негативних емоцій (роздратування, гнів, злість, а також страх розпач, паніка), так і позитивних (радість, захопленість, надія, віра). Вони вразливі, запальні, легко ранимі, однак швидко відхідливі, не злопам'ятні. Незважаючи на рухливість афектів, їм властива схильність до прихильності.

Портрет 3. "Скиглий".

Це правопорушники з «мінусом» у поведінці і настрої. Вони постійно скаржаться на своє здоров'я, на своє життя невпорядкованість. Вони звичайно незадоволені роботою, але не хочуть її змінювати. Незадоволені також сімейними проблемами, але переписують і перераховують гроші на виховання дітей. Такі особи звичайно скаржаться на все і вся, і в цьому виявляють нав'язливість, вимагають, щоб їх вислухали, нестаток в співчутті. У спілкуванні ці правопорушники не дуже комунікабельні, у поведінці

виявляється похмурість, замкнутість.

Портрет 4. “Гравець”.

У поведінці така людина виглядає як натура вольова, яка не втрачає самовладання ні в яких випадках. Однак це дається ціною постійних внутрішніх зусиль, побудовою складної системи саме регуляції і психологічному захисті. Коли психологічний захист ламається, а система саморегуляції виявляється неспроможною, то відразу виявляється його слабкість.

Портрет 5. “Сутяга”.

Їх характер нагадує поведінки людей епелептоїдного типу. Їм притаманна прямолінійність, твердість суджень і установок, у тому числі й афективність. Ці правопорушники відрізняються нетерпимістю як основною характерологічною рисою. Нетерпимість пронизує і мислення, і афекти, і потяг, і ціннісні орієнтації. Така людина виявляє себе як постійно конфліктний суб'єкт.

Портрет 6. “Біла ворона”.

Їх характеризує постійне прагнення сполучити внутрішній і зовнішній стан, і тому що їм це не вдається, їх охоплює тривога. Їх вчинки і реагування оригінальні, а цілеспрямованість не знає перешкод, вони часто здаються неадекватними в поводженні через свою оригінальність і неординарність. Їх недооцінюють, або вважаючи інфантильними чи переоцінюють, вважаючи «людьми собі на розумі».

Портрет 7. “Зануда”.

Такі особи відрізняються невпорядкованістю поведінки. Їм властива уразливість і примхливість. Це приводить до конфліктів у малих групах. Претензійність у таких правопорушників поєднується з власною неспроможністю. За усім цим виявляється нереалізовані домагання.

Портрет 8. “Рохля”.

Ці правопорушники начебто перелякані, у них вираження винності, якогось чекання. Через це вони незібрані, у них усе валиться «з рук». У поводженні виявляються риси імпульсивності і ненав'язливості одночасно. Пригніченість злочинців цієї категорії чергується з хворобливою чи неприродною суєтливістю. Спалах лякливості і грайливості - з напруженою тривогою і схованою хворобою в очах. Для них характерні в поводженні риси страху, розпачу, невмотивованих спалахів радості і втоми.

Портрет 9. “Інтриган”.

Вони пред'являють постійні скарги, незадоволені, конфліктують з оточуючими. Ці правопорушники постійно втручаються в справи і взаємини інших. При цьому ледь справляються зі своїми власними завданнями. Вони, як правило, плутають особисті турботи і проблеми з груповими інтересами. При цьому готові пожертвувати інтересами найближчого оточення заради власних.

2. Психологічна характеристика корисливих злочинців, гвалтівників, осіб, що скоїли необережні злочини

Широке коло осіб охоплює *корисливий тип злочинця*: злодії, розкрадачі, шахраї та ін. Злодій — злочинець, який займається крадіжками. Саме зі злодіями пов'язане виникнення злочинних традицій, злодійських "законів" і "правил поведінки" у кримінальному світі.

Злодії. Злодії також є однорідною групою з вираженими характерологічними особливостями. Їхні психологічні особливості схожі з корисливо-насильницькими, але мають значно менший ступінь виразності. Вони більш соціально адаптовані, менш імпульсивні, мають меншу ригідність і стійкістю афекту, більш лабільні й рухливі, у них менше виражена тривога й загальна незадоволеність актуальним положенням. Їхня агресивність значно нижче й вони більшою мірою можуть контролювати свою поведінку. Поведінка їх у порівнянні з іншими злочинцями відрізняються гнучкістю, упевненістю при необхідності приймати рішення. І якщо поведінка вбивць направляється в основному афективними ідеями й перекручено соціальними вимогами, що розуміються, і нормами, а імпульсивна поведінка корисливо-насильницьких злочинців обумовлена труднощами в засвоєнні й усвідомленні соціальних норм, то для злодіїв характерна: гарна орієнтація (у порівнянні з іншими злочинцями, крім розкрадачів) у цих нормах і вимогах, але, незважаючи на це внутрішнє неприйняття їх і свідоме порушення.

Гвалтівники. Викликають інтерес характерологічні особливості осіб, що зробили такий злочин як зґвалтування. Цей вид злочину, як і багато інших, пов'язаний з такими особистісними властивостями, як імпульсивність, ефективна ригідність, соціальна відчуженість, порушення адаптації, дефекти правосвідомості й можливості регуляції своєї поведінки. Психологічний же зміст скоєного ними злочину - зґвалтування, можна розглядати, як прагнення всіляко затвердити себе стосовно жінок. Про це говорить і характер вчиненого злочину, у якому дуже часто в меншому ступені відображаються сексуальні мотиви, а в більшій - самоствердження. Така тенденція може розглядатися і як наслідок порушеної ідентифікації із традиційно чоловічою роллю, що розуміється, чоловічими якостями.

Важливо підкреслити тут, що такий злочин, як зґвалтування виступає як явно компенсаторне. Інакше кажучи, за цим злочином, зв'язаним із прагненням до явного домінування стосовно жінки, може стояти суб'єктивно невирішена проблема. Вона полягає в тому, що людина несвідомо відчуває схильність до протилежного по змісту, по суті "жіночої" поведінки (підлеглої, пасивної й тощо), яку він прагне перебороти, найчастіше неусвідомлено, щоб відповідати суб'єктивним уявленням про чоловічі ролі і якості. Таким чином, що за наявністю брутальності й прагнення до повного домінування в такого роду злочинах може ховатися наявність зовсім інших якостей. У винних у здійсненні зґвалтувань звичайно відсутнє ясне уявлення про традиційно чоловічі й жіночі риси в поведінці, відношення між чоловіком і жінкою в основному обмежуються сексуальними функціями, що свідчить про

соціально-психологічну незрілість. Саме тому їхнє прагнення до домінування стосовно жінки так часто обмежується насильницькою реалізацією полового акту.

Злочин по необережності. Значно відрізняються від них особи, що зробили необережні злочини. У зв'язку з бурхливим розвитком техніки й проникненням у багато сфер життя потужних енергетичних джерел різко зросла суспільна небезпека необережних злочинів. Тому найважливіше завдання становить розкриття психологічного механізму необережного злочину, що дозволяє зв'язати необережну поведінку з індивідуальними особливостями особистості.

У психологічному плані необережні злочинці - особлива категорія. За даними досліджень вони нарівні з розкрадачами найбільш близькі до законослухняних громадян і істотно відрізняються від всієї основної маси злочинців. Особливої уваги заслуговує така психологічна особливість як тривожність в осіб, що зробили необережні злочини. Для них ця властивість є фундаментальним і ведучим. Для осіб з підвищеною тривожністю *характерна*: мотивація уникнення невдачі, а не мотивація досягнення мети, як, наприклад, у навмисних злочинців.

Відповідно до цього при мотивації запобігання невдачі головним для людини стає не прагнення до успіху, а запобігання неспіху, що розглядається як особиста катастрофа. З позицій типу реагування на життєві ситуації для злочинців характерні: інтрапунітивні реакції, тобто покладання провини за те, що відбувається переважно на себе, у відмінність, наприклад, від навмисних злочинців, для яких характерні екстрапунітивні реакції, тобто схильність скласти провину на навколишніх. Особам, у яких проявляється схильність до утворення реакції тривоги на різні ситуації, характерні такі показники як: непевність у собі, схильність до хвилювань при стресі й надлишковий самоконтроль. В екстремальних ситуаціях такі особи легко піддаються страху, схильні до емоційного, а не раціональній реакції на ситуацію, що містить погрозу. Все це припускає зниження ефективності виконуваних в екстремальних умовах дій і збільшення кількості помилок.

Особи з високою тривожністю виявляють знижену стійкість до перешкод, що приводить до порушення адекватного орієнтування в екстремальних ситуаціях і труднощам у прийнятті рішень. Дослідження показує, що для таких осіб є стресовими ситуаціями з непередбаченим результатом, швидкою зміною діючих факторів і неупорядкованих параметрів. У таких ситуаціях вони виявляють схильність до стереотипних, шаблонних способів дій і не в змозі досить об'єктивно проаналізувати обстановку, що може приводити до порушення прогнозу. Чим більше людина схильна до тривожності, тим менше у неї здатність бачити в сукупності фактів дійсно важливе й істотне.

3. Психологія скоєння вбивства

Чи можна дати не правове визначення убивства? Очевидно, це досить

складна задача, навіть якщо враховувати, що переважна більшість людства засуджує такий злочин. Утім, у роки всеохоплюючого божевілля навіть у, здавалося б, цивілізованих країнах убивства заохочувалися, ставали найактивнішим елементом державної політики, особливо часто у відношенні масових жертв - націй, народностей, окремих соціальних груп, причому досить численних. Відношення держави, суспільства, моралі і закону до убивства істотно коливається в залежності від того, яка система цінностей у даній країні панує, який рівень її гуманістичного розвитку і є чи такий розвиток узагалі.

Убивство - це заперечення життя і відраза до неї, це найбільш повне втілення ненависті, дуже часто ненависті безадресної, ненависті взагалі, ненависті до всіх, і вона тим сильніше, чим більше людина або соціальна система відчужені від конструктивних цінностей. Тому ненависть, що живить убивство, виступає способом компенсації і знищення того, що демонструє їй її ж недостатність і ущербність. Убивство ж завжди виявляє слабкість того, хто його робить.

Винні в убивствах володіють деякими загальними рисами, які необхідно розглянути в першу чергу. Це дозволить піти далі до розуміння таких осіб і суб'єктивних причин їхніх учинків.

"Переважна більшість убивць складають чоловіка (90%), але убивства є тією сферою, у якій завжди виявляли свою активність і жінки. Хоча серед злочинниць тільки 1% складають засуджені за убивства і замаху на них, питома вага убивць серед усіх жінок, що роблять злочини, приблизно такий же, як і - аналогічної категорії насильницьких злочинців серед усіх чоловіків, що роблять злочини. Про це говорять, наприклад, дані Всесоюзного перепису засуджених. Виявилось, що серед осіб, що відбувають покарання у виправних закладах (убивці, як правило, саме там і відбувають покарання), чоловіків, засуджених за навмисне убивство при обтяжуючих обставинах, - 4,9%, жінок - 4,3%, за навмисне убивство без обтяжуючих обставин відповідно 6,2 і 10,9%, за необережне убивство - 0,1 і 0,1 %.

Убивство - злочин дорослих, підлітки роблять його порівняно рідко, однак у 90-х роках відзначається ріст числа неповнолітніх, покараних за цей злочин. Якщо в 1990р. в убивствах і замаху на них брало участь 534 підлітка, то в 1995 р. удвічі більше.

Статистика щорічно фіксує, що більше всього убивств роблять особи у віці 20-40 років. У порівнянні з іншими категоріями злочинців убивці мають більш низький освітній статус, що, утім, властиво всім насильницьким правопорушникам і хуліганам, оскільки використання грубої сили є доля примітивних і нецивілізованих натур. Розглянутий факт недивний і тому, що серед убивць до 60% осіб, що мають різні психічні аномалії в рамках осудності, подібні розлади аж ніяк не сприяють одержанню і підвищенню утворення, прилученню до культури. Таку ж негативну роль грають патології в психіці в трудовій адаптації людей, і убивці, звичайно, тут не виключення. Серед них частка працюючих не перевищує (по різним даним) 70- 80%, а ті, котрі працювали, частіше були зайняті важким ручним, некваліфікованим, не престижною працею, якою звичайно не дорожили і кидали з першою нагодою.

Якщо названі обставини підсумовувати з низьким освітнім рівнем убивць, поширеністю серед них психічних аномалій, не високою часткою тих, хто складався в зареєстрованому шлюбі (50%), то можна зробити однозначний висновок про те, що це досить дезадаптована категорія людей.

Нестримний потяг до смерті (некрофілія) - потяг до трупів, їхнє опоганення, будь-який аморальний контакт із ними.

Убивці - це люди, поведінка яких багато в чому визначається емоційно зарядженими ідеями, але вибірково реалізуються в певних ситуаціях. Їм *характерні*: висока чутливість до будь-яких сторін міжособистісних взаємин, підозрілість, сприйняття навколишнього середовища як ворожого. Із цим зв'язані утруднення в правильній оцінці ситуації. Таким чином, убивці, скоюють злочини найчастіше у зв'язку з афектом, що накопичився, у відношенні тієї або іншої людини або ситуації, не бачачи при цьому іншого (або не бажаючи бачити) способу вирішення конфлікту. Наділення інших людей своїми думками, відчуттями й діями призводить до того, що вони починають сприйматися як ворожі й агресивні. Внаслідок цього, виконуючи акт насильства, убивця вважає, що він, таким чином, захищає своє життя, свою честь, "справедливість", а іноді й інтереси інших. Отже, убивць відрізняє від всіх інших категорій злочинців, насамперед, надмірна стійкість афекту й підвищена інтерперсональна сензитивність, а також можливість виникнення реакцій "короткого замикання".

Типологія і способи убивств за характером і спрямованістю:

- 1) сексуальні убивства, чинені заради одержання полового задоволення або в зв'язку з психотравмуючими сексуальними переживаннями;
- 2) еротичні убивства або убивства з ревнощів;
- 3) убивства з помсти;
- 4) убивства з любові, коли позбавляють життя своїх близьких, намагаючись тим самим уберегти їх від ще більш жорстокої загибелі, наприклад, від рук ворога або від голоду;
- 5) корисливі убивства, вчинені заради заволодіння якимись матеріальними благами;
- 6) політичні убивства, у тому числі терористичні, з метою усунення політичних супротивників або тих, хто перешкоджає просуванню до політичної влади;
- 7) домінантні убивства, вчинені для того, щоб самоствердитися або затвердитися в очах свого оточення;
- 8) національні і релігійні убивства, породжувані національною і релігійною нетерпимістю і ненавистю;
- 9) ідеологічні убивства, що охоплюють широкий спектр дій, починаючи від тих, коли убивають "тільки" тому, що в іншої людини інші погляди, до масового знищення цілих народів (євреїв у фашистській Німеччині, представників колишніх привілейованих класів у більшовицькому СРСР);
- 10) анархічні убивства без більш-менш ясної мети або навіть у випадках, коли людина, нападаючи, не віддає собі звіту, що вона убиває. Деякі з таких злочинів називають хуліганськими;

11) некрофільські убивства, коли убивають тільки заради самого убивства, тільки заради смерті і руйнування. Вони аж ніяк нерідкі.

Звичайно, ці не всі можливі види знищення людей, а тільки основні. Можуть, наприклад, мати, місце убивства заради приношення жертви (у минулому них було дуже багато, особливо серед індіанців" до іспанської епохи) або канібальство.

Що стосується диференціації таких злочинів по способах їхнього здійснення, то ця задача представляється практично нездійсненною, оскільки за багато століть людство виробило тисячі способів насильницького позбавлення життя. Від самих примітивних, як удар сокирою, до самих витончених з використанням психології жертви, від миттєвого заподіяння смерті до переслідування мети максимально довгого її страждання.

Звертають на себе увага нові явища в картині убивств. Насамперед, це убивства за плату, хоча назвати такі убивства новими можна лише з великою часткою умовності, оскільки наймані убивства існували споконвіків. У нас і раніш убивали, за винагороду, але це були одиничні факти, зараз же подібних фактів стало набагато більше.

Переважає більшість убивств відбувається з прямим наміром, третина з них обмірковується заздалегідь. Мотиви насильницьких злочинів (убивства, тілесні ушкодження, зґвалтування) досить різноманітні. Узагалі назвати насильство мотивом було би помилкою, тому що робити насильницькі дії заради них самих можуть лише психічно хворі, несамовиті люди. Поняття насильства багато в чому відбиває зовнішній характер дії, а не тільки його внутрішній зміст. Злочини проти особистості можуть відбуватися по мотивах особистого збагачення, тому винних варто відносити до корисливого типу. Деякі убивства і тілесні ушкодження відбуваються з хуліганських спонукань, по мотивах ревності і мести. Особи, дії яких обумовлені зазначеними стимулами, можуть бути віднесені до насильницького типу, а винні в зґвалтуванні й інших полових злочинах на ґрунті сексуальних спонукань - до сексуального.

Мотивом багатьох їхніх убивств виступає, зашита від агресії середовища і потреба у твердженні. Твердження припускає прагнення до придбання визнання з боку особистісно значимого найближчого оточення, тобто на груповому рівні. Він містить у собі твердження в очах родини або еталонної групи. У подібних випадках аморальна поведінка може бути способом включення в дану групу і визнання нею.

ТЕМА 7. ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИННИХ ГРУП

1. Психологія здійснення злочину в складі злочинної групи

Існує багато видів злочинів для здійснення яких зацікавлені особи поєднують свої зусилля. У таких об'єднаннях діють загальні сили закономірності групової поведінки людей.

У сучасній кримінології й юридичній психології під традиційною злочинною групою розуміють неофіційну спільність людей, що здійснюють спільну діяльність, спрямовану на досягнення кримінальних цілей. Злочинна група - це різновид малої групи і при її описі доцільно звертати увагу на характеристики, традиційно вивчаються в соціальній психології. До них відносяться: чисельність і склад учасників, організованість і структура, ціннісні орієнтації та групові норми, особливості взаємин всередині групи і з іншими спільнотами, зміст діяльності.

Дослідженнями встановлено, що чим організованіше група, тим значніше заподіяний нею збиток, тим більш зухвало вона діє, тим небезпечніше чинені нею злочину, тим вище її кримінальна активність. Викрити і довести провину учасників організованих груп досить складно.

Спільна злочинна дія декількох осіб має ряд юридичних градацій:

- 1) проста співучасть – співвиконавство при відсутності розподілу ролей у спонтанно виниклій групі ;
- 2) складна співучасть – виконання визначеної ролі в тимчасово функціонуючій злочинній групі ;
- 3) співучасть у стабільній злочинній групі (членство в злочинній групі).

Чинне кримінальне законодавство України визначає чотири види ролей у зв'язку з співучастю в злочині. Це організатор, підбурювач, пособник, виконавець (співвиконавець).

Суспільна небезпека групового злочину більш висока в порівнянні з індивідуальним злочином, так як в умовах групи:

- психічно полегшується здійснення злочину;
 - різко знижується почуття відповідальності, критичності;
 - дужчає рішучість коливних осіб під впливом інших членів групи (конформізм);
 - загострюється відчуття вседозволеності, безкарності, групового захисту, уявної та реальної анонімності;
 - підвищується можливість залучення у злочинну діяльність нових осіб.
- Важливе значення має і психічний антисоціальна зараження, злочинний ажіотаж.

У згуртованій злочинній групі мають місце стійкі міжособистісні контакти, взаємні симпатії, спільність ціннісних орієнтацій, єдині позиції в оцінці кримінальних ситуацій. Це забезпечує високу координованість дій членів групи, розуміння того, яку функцію слід виконувати в злочинному акті.

Як показують дослідження, групові злочини складають приблизно 1/5 частина всіх злочинів. Найбільш стійкі угруповання виникають з метою

здійснення розбійних нападів, грабежів, розкрадання, хуліганських дій.

Розгляд кримінальної групи у вигляді психологічної спільності та процесів, що у ній відбуваються, дозволяє відповісти на важливе питання: чому окремі особи, свідомо нехтуючи певними негативними наслідками, всіяко намагаються об'єднатися чи включитися у групу?

Група як суб'єкт злочину, по-перше, розвиває у своїх членів почуття впевненості та захищеності. По-друге, надає їм матеріальну, фізичну, психологічну підтримку. По-третє, полегшує прийняття індивідуального рішення на співучасть у злочині чи взагалі перебирає на себе рішення, “розмиває” персональну відповідальність. По-четверте, використовує такі способи і знаряддя готування, вчинення, приховування, маскуванню злочину, які важкодоступні чи недоступні окремій особі. По-п'яте, надає гарантії підтримки (“підігрівання”) члену групи, його сім'ї на час відбування покарання у місцях позбавлення волі. По-шосте, спокушує можливістю швидко і безкарно збагатитися, вести “красивіший”, “крутий” спосіб життя.

2. Кримінально-психологічна характеристика та типологія злочинних груп.

При розгляді психології окремих груп-суб'єктів злочину слід враховувати, що кожна з них є, образно кажучи, живим організмом. У функціонуванні групи виникають передбачувані чи раптові зміни стану, умов, основних ліній розвитку. Ці лінії – загальнопсихологічна та кримінально-психологічна – можуть протікати різними темпами, інтенсифікувати чи послаблювати одна одну.

Все це призводить до того, що група переміщується у кваліфікаційному полі, може в різній мірі відповідати основним різновидам груп, набувати проміжкового чи навіть невизначеного положення.

1. Групи без попередньої змови та некримінальною головною метою.

Даний різновид включає в себе досить несхожі групи за чисельністю, віком, статтю, підставою виникнення та функціонування. Показовими для того є групи неповнолітніх та молоді; групи випадкового тимчасового знайомства; сімейно-побутові групи; натовп та учасники масових заходів – святкування, концертів, спортивних змагань тощо.

У кримінально-психологічному плані їх поєднує реактивно-ситуативне скоєння злочинів, яке характеризується швидкоплинними, хаотичними неузгодженими або частково узгодженими діями.

Групи неповнолітніх та молоді. Основними підставами виникнення і функціонування таких груп є спільне проживання у одному чи кількох будинках при загальному дворі, на одній вулиці, у районі; навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних закладах; проведення дозвілля.

Для груп неповнолітніх та молоді типовими є:

- злочини на ґрунті “пошуку розваг”, вештання по “своїй” території (побиття чи пограбування випадкової особи, яка перебуває у сприятливому для вчинення злочину стані; угон автотранспорту з метою покаятися;

пошкодження кіосків, телефонів-автоматів, зупинок громадського транспорту; ламання парканів, лавочок тощо);

- групові та масові бійки із “конкурентами” з нанесенням тілесних ушкоджень;

- участь у порушеннях громадського порядку та масових заворушеннях під час проведення публічних заходів.

Групи випадкового, тимчасового знайомства. Основною підставою виникнення таких груп є відвідання закладів із сумнівною репутацією: кафе, закусочних, пивних барів тощо, які розташовані біля ринків, залізничних чи автобусних станцій, літніх танцювальних майданчиків, у парках, скверах. За звичай, це малі групи чисельністю 3-7 осіб, переважно чи виключно чоловічої статі, психологічно не структуровані, але маючі одного-двох “ініціаторів”. Частина членів групи може бути попередньо знайомою між собою.

Сімейно-побутові групи. Дані групи створюються і функціонують на підставі подружніх, родинних зв’язків, особистих симпатій на їх фоні, а також спільного проживання. Вони складаються із 3-5 осіб, мають рольову ієрархію, яка формально визнається чи не визнається окремими членами (так зване вимушене несприятливе членство у групі) – дитина до батька чи матері, зять до тещі і т.п.

Типовим злочином для сімейно-побутових груп є з’ясування стосунків у вигляді бійки із необережним нанесенням тілесних ушкоджень, погрозою вбивства та вбивством.

Натовп та учасники масових заходів. Натовп представляє собою короткочасне групове утворення на підставі загального інтересу до чогось або когось. Він характеризується скупченням на обмеженій території, рольовою невизначеністю, швидкоплинністю психічних станів – експресивною (радість, хвилювання, протест), екстатичною, діючою (панічною, агресивною).

Учасники масових заходів можуть утворювати частину чи більшість натовпу. Вони відзначаються деякою організованістю, автономністю, локальною підставою для об’єднання на фоні загального інтересу. Наочними прикладами є локальні групи на дискотеках, територіальні групи спортивних “фанатів” у натовпі уболівальників, учасники неформальних святкувань. Для натовпу та учасників масових заходів типовими злочинами являються хуліганство, порушення громадського порядку, масові заворушення, опір працівникам правопорядку, втручання у їх діяльність, насильство над ними.

2. Групи із попередньою змовою, некримінальною головною метою.

Більшість груп, що входять до даного різновиду, представляють собою результат подальшого розвитку чи своєрідне відгалудження окремих груп попереднього різновиду. Це групи неповнолітніх та молоді, що набули більшої психологічної згуртованості; сімейно-побутові групи із матеріальною нуждою та бідністю; групи осіб без певного місця проживання чи офіційного роду занять. У кримінально-психологічному плані їх поєднує усвідомлювано-вольове вчинення злочину та наявність побічної кримінальної мети. Така мета реалізується через попередню змову, орієнтацію на неодноразове скоєння злочину, використання злочину як важливого засобу покращення

матеріального становища.

Групи неповнолітніх та молоді. За звичай, це малі, психологічно згуртовані, одностатеві групи із 3-5 осіб, які мають розподіл функцій та лідера. У підготовці та скоєнні злочину приймає участь вся група. Типові злочини: крадіжки із салонів автомобілів, окремих частин (покришки, емблеми, лобове скло та ін.); вимагання у однолітків та залежних осіб і у поєднанні з насильством; комп'ютерні злочини; сексуальні злочини; схилення неповнолітніх і малолітніх до вживання наркотичних, психотропних, одурманюючих речовин.

Сімейно-побутові групи. Такі групи мають у своєму складі 2-4 особи і, як правило, включають малолітніх та неповнолітніх дітей. Останні виконують ролі навідників, спостерігачів-інформаторів, кур'єрів. Типові злочини: крадіжки особистого майна, предметів харчування із проникненням у приміщення (дачі, підвали, квартири); злочини, пов'язані із незаконним обігом наркотичних, психотропних речовин (виготовлення, зберігання, збут); використання житла для цієї мети і у поєднанні зі звідництвом та розпустою; збування майна, здобутого злочинним шляхом, втягнення неповнолітніх у злочину діяльність.

Групи осіб без певного місця проживання та роду занять. Поєднуючою підставою для таких груп є спільне проведення часу; своєрідне "патрунування" певної території – ринків, смітників, господарських майданчиків; проживання у одному місці – горниці будинку, нежитловій споруді, рідше – квартирі одного із членів групи. Типові злочини: викрадення металу, виробів із нього, кабелів, електролічильників; крадіжки домашніх тварин, птиці, худоби; дрібні крадіжки на ринках, кладовищах, ритуальних місцях; придбання та збування майна, здобутого злочинним шляхом; вимагання та обдурювання власних рідних, осіб із обмеженою дієздатністю, одиноких.

3. Групи із попередньою змовою, кримінальною головною метою, непостійні за складом та часом існування.

Даний різновид утворюють групи, достатньо своєрідні у кримінально-психологічному плані. Створені спеціально для неодноразового скоєння злочину, вони відзначаються професіоналізмом при готуванні, вчиненні, маскуванні злочину. Це стосується вузької спеціалізації щодо виду злочину, його знарядь, створення сприятливих умов, а отже передбачає чітку рольову структуру. Характерною рисою таких груп є психологічно достовірне публічне виконання ролей, необхідних для злочину.

Як правило, до складу групи входить 1-3 професійних злочинця, що утворюють постійне "ядро" групи. Решта членів рекрутується із представників кримінального середовища та осіб, що йому симпатизують і утворює "оболонку" групи. Остання виконує переважно допоміжні функції і за необхідності частково чи повністю змінюється. Кількісний, статевий, віковий та ін. Склад груп достатньо різноманітний, оскільки пристосовується під вузьку злочинну діяльність і швидко змінюється у нових умовах.

Типові злочини, які вчиняються групами із попередньою змовою,

кримінальною головною метою, непостійними за складом та часом існування: різноманітні, психологічно витончені варіанти шахрайства; спеціалізовані за предметами і способами вчинення крадіжки (антикваріат, предмети релігійного культу, дорогоцінні колекції, державні нагороди та ін.); картярне шулярство; квартирні крадіжки за “наводкою”; кишенькові крадіжки.

Деяко оосторонь стоять корисливо-насильницькі злочини, а саме грабіж та розбійний напад. Грабіж маскується під випадковість і здійснюється під час пересування скупчень людей (кінцеві зупинки громадського транспорту, підземні переходи, ринки тощо).

Структура злочинної групи - одна з найбільш важливих характеристик. Група як суб’єкт злочину має розподіл ролей, в цілому схожий із традиційно-психологічним. Специфічні відмінності пов’язані із кримінальною метою та забезпеченням функціонування групи. Так, наприклад, у банді існує особа, яка відповідає за зберігання загальних знарядь злочину – вогнепальної зброї, вибухівки тощо. На рольову структуру групи та стратифікаційні прізвиська суттєво впливають традиції, існуючі у місцях позбавлення волі.

Характеристика злочинних груп в залежності від їх криміналізації та організованості. У науковій літературі виділяються наступні типи злочинних спільнот в залежності від рівня їх криміналізації та організованості: **предкримінальні групи (які знаходяться на стадії криміналізації); прості злочинні групи; організовані злочинні групи; злочинні організації.**

3. Кримінальна субкультура

Найважливішою психологічною характеристикою кримінального середовища є субкультура. У перекладі з латинської термін «субкультура» (sub - під; під чимось) означає частину основної культури. Кримінальна субкультура - це духовне життя щодо обмеженої частини суспільства, а саме громадян кримінальної спрямованості. Коли говорять про субкультуру, то мають на увазі кримінальні традиції і звичаї, жаргон і татуювання, неформальні норми поведінки і особливості проведення дозвілля.

Кримінальна субкультура і її атрибути проявляються не тільки серед членів злочинного угруповання, в місцях позбавлення волі (тут вона має найбільш яскраво виражений характер), але і в інших соціальних спільнотах. Наприклад, у професійно-технічних училищах і навіть в загальноосвітній школі, де є авторитети і «ізгої»; в армії і військовому училищі, де поширена «дідівщина»; на підприємстві і будівництві, де працює багато колишніх засуджених; на дискотеці і в казино, де завсідниками або принаймні частими гостями є злочинні елементи.

Кримінальна субкультура сплачує правопорушників, виступає в якості регулятора їхньої поведінки. Але головна її небезпека в тому, що вона спотворює суспільну свідомість, трансформує злочинний досвід, розхитує добропорядність населення, блокує процес соціалізації молоді, формує громадську думку про доцільність порушення певних правових норм (наприклад, ухилення від податку), створює позитивний імідж деяким

категоріям злочинців і, навпаки, засуджує громадян, що сприяють правозастосовні органам в їх затриманні. Іншими словами, кримінальна субкультура є основним механізмом криміналізації спільнот і насамперед молодіжного середовища.

Суспільство відторгає злочинців, ізолює їх у спеціальних установах і в'язницях. Для того щоб відчувати себе комфортно, відновити цінність своєї особистості, не відчувати відірваним, ізгоєм, люди кримінальної спрямованості об'єднуються в спільноті подібних собі людей, виробляють свою ідеологію, протиставляють себе законослухняному суспільству («ми» - «вони»).

Розробка заходів щодо профілактики правопорушень, боротьби зі злочинністю передбачає розуміння психологічних механізмів функціонування кримінальної субкультури.

Основні елементи кримінальної субкультури. Центральним елементом субкультури є:

1) *Криміналізована психологія групи людей, тобто система неписаних правил і уявлень у свідомості людей, яка виправдовує і заохочує злочинний спосіб життя і вчинення правопорушень.*

2) *Власність як соціальна цінність - це наріжний камінь міжособистісних відносин в сучасній кримінальному середовищі.* Проблема в тому, що між різними категоріями злочинців (за віком, соціальним статусом, регіональною ознакою) періодично виникають істотні розбіжності в питанні кримінальних сфер впливу, «кришування бізнесу», використання кримінально здобутих грошей, розподілу так званого «общака» тощо. Не випадково в 90-х роках та іноді і зараз спалахують «кримінальні війни».

3) *Специфічний смисловий відтінок у кримінальному середовищі набувають моральні цінності:* «порядність», «чесність», «свобода», «відповідальність за дане слово» тощо. Наприклад, всі засуджені, за невеликим винятком, цінують свободу (не випадково існує навіть клятва «Вік свободи не бачити»). Однак «порядний» засуджений не має права звільнитися достроково, співпрацювати з адміністрацією. Досить висока відповідальність злочинних елементів один перед одним за дане слово, за висловлену оцінку на адресу іншого. Причина цього не в їх високої моральності (по відношенню до законослухняних громадян ці цінності абсолютно не дотримуються), а в тому, що за порушення кримінальної ідеології слід нести відповідальність і більш сувору, ніж за законами правової держави.

4) *Кримінальні норми* - це найважливіший елемент субкультури. Вони регулюють всі сфери життєдіяльності кримінального співтовариства: соціальний статус його членів і їх права; відношення до правоохоронних органів та адміністрації виправних установ; поведінку в місцях позбавлення волі і в побуті; ставлення до праці; порядок вирішення міжособистісних конфліктів; ритуали прийому нових членів в злочинне співтовариство («прописку»); порядок проведення «сходок» і коронації «зłodіїв у законі» тощо.

Отже, антигромадська орієнтація членів злочинної групи виражає їх

внутрішню основу відносин до різних цінностей матеріального, духовного, політичного і правового порядку. Однією з характеристик структури міжособистісних відносин у злочинній групі є згуртованість, що у визначеній мірі формує готовність її членів до злочинної діяльності.

ТЕМА 8. ПСИХОЛОГІЯ ПОТЕРПІЛОГО

Зміст

1. Загальна психологічна характеристика потерпілого.
2. Жертва як похідна незахищеності, девіантності та агресії.
3. Дослідження й аналіз особистості потерпілого.
4. Психічні особливості показань потерпілих.

1. Загальна психологічна характеристика потерпілого

Від структури особистості потерпілого і від його поведінки, що тісно пов'язано з особистістю і є її функцією, залежить здійснення злочинних намірів, активна оборона від злочинних зазіхань, захист суспільних інтересів тощо.

Потерпілий – це одна з центральних фігур досудового слідства і розгляду справи в суді, особливо якщо мова йде про злочин проти особистості. Конкретні обставини, причини й умови злочину не можуть бути розкриті цілком, якщо до уваги не приймається особистість потерпілого, тому що *іноді злочинні дії обвинувачуваного викликаються неправомірними, необачними чи просто легковажними діями потерпілого.*

Фахівці з юридичної психології виділяють психологію потерпілого в окремий розділ. Психологія потерпілого вивчає фактори формування його особистості, поведінку до вчинення злочину, в момент вчинення і після вчинення злочину, а також розробляє практичні рекомендації, що стосуються допиту потерпілого та поводження з ним під час різноманітних слідчих дій. Психологія потерпілого пов'язана з кримінальним правом, кримінальним процесом, психологією особистості, патопсихологією, але найбільш пов'язана із кримінологією та віктимологією.

Отже, психологічні дослідження особистості потерпілого і його діяльності в стадії попереднього слідства і суду представляється дуже актуальним, тому сприяє рішенню цілого ряду питань: більш правильної кваліфікації злочину, глибокому дослідженню причин і умов, більш всебічному і повному розслідуванню кримінальних справ, виявленню нових доказів тощо.

У психології існує **концепція «навченої (виученої) безпорадності»** – відмова від пошуків можливих варіантів рішення проблем унаслідок болісно пережитих попередніх невдач. Постійно зіштовхуючись зі складними життєвими задачами, труднощами, людина переконується у своїй нездатності впливати на ситуацію. Вона думає, що ті чи інші проблеми можуть бути вирішені кимось іншим, але не ним особисто. Індивіди в стані навченої безпорадності вважають, що вони зазнають невдачі не тільки тут і зараз, але і схильні припускати, що невдачі будуть переслідувати їх завжди й у будь-яких сферах діяльності. Найважчі наслідки вираженої навченої безпорадності спостерігаються тоді, коли всі її причини людина приписує власним особистісним якостям, що сприймаються як незмінні і впливають на усі форми

життєдіяльності. Такі психологічні установки приводять до відмовлення від пошуку можливих рішень при перших же невдалих спробах.

Ситуативна безпорадність - це тимчасова реакція на ті чи інші не підконтрольні людині події.

Особистісна безпорадність - це стійка мотиваційна характеристика людини, що формується в процесі взаємовідносин з оточуючими. Проявляється в замкнутості, емоційної нестійкості, збудженості, боязкості, песимістичності, схильності до почуття провини, низьку самооцінку і низькому рівні домагань, байдужості, пасивності, відсутності креативності.

Навчання безпорадності сприяють наступні фактори:

- людина не має попереднього досвіду позитивного вирішення складних завдань;
- у неї недостатній рівень потреби у пошуку шляхів вирішення проблем (фактично вона сповідає принцип - все рівно нічого не можна зробити, так навіщо ж робити що-небудь?);
- вона вважає, що з цим завданням впорається хтось інший, але не вона;
- у неї розвивається стійкий «комплекс невдахи», який перешкоджає мобілізації всіх її ресурсів у потрібний момент (потрапивши у віктимну ситуацію, людина нічого не починає робити для зміни стану який склався, не шукає вихід для рятування від виниклої небезпеки).

В результаті розвивається синдром вивченої безпорадності що полягає в тому, що людина, не намагається змінити несприятливу (небезпечну) ситуацію, навіть коли така можливість у неї з'являється.

Саме наявність фактора навченої безпорадності приводить до того, що такі люди дуже часто стають жертвами злочинних зазіхань. Це характерно, наприклад, для довгострокових сімейних конфліктів, коли члени родини терплять утиску від домашнього тирана, будучи не в силах протистояти йому фізично, соромлячись поскаржитися сусідам, звернутися у відповідні інстанції.

2. Жертва як похідна незахищеності, девіантності та агресії

Психологія особливостей поведінки в системі «жертва – злочинець» багато в чому визначається ступенем захищеності дій кожної із сторін.

Захищеність особистості як суб'єкта суспільних відносин визначається сукупністю об'єктивних і суб'єктивних факторів, що визначають безпеку суб'єкта в даному середовищі перебування. У захищеність, в першу чергу, включається психологічна і фізична захищеність. Будь-яка жертва має визначені можливості для свого захисту, уроджені механізми пристосування до зовнішніх впливів. Це, зокрема, фізичні можливості і властивості нервової системи. З іншого боку, суспільство намагається організувати захист власних громадян від усіляких злочинних зазіхань усіма законними способами, (встановленням правових і моральних норм, створенням правових інститутів), тобто створює соціальну захищеність особистості.

Соціально-психологічні і медичні дослідження дозволяють затверджувати, що основна маса людей (68%) має середні психофізичні можливості для власного захисту, 14% мають підвищену здатність протистояти зовнішнім впливам, а 2% мають максимально підвищений ступінь захисту. Такий же відсоток (відповідно 14% і 2%) складають люди зі зниженої чи зовсім низькою здатністю до протистояння.

Для тих, хто має відхилення в ту чи іншу сторону від середнього рівня захищеності - ущербність, чи, навпаки, почуття переваги, виникає можливість девіантної поведінки, і в результаті перетворення в потенційну жертву. Відповідно буде варіюватися і можливий вибір форм захисту для кожного індивіда. Один буде прибігати до соціальних методів захисту (наприклад, звертатися в правоохоронні органи) через низький психофізіологічний рівень захисту. Інший, упевнений у своїх силах і не сподівається на соціальні форми, буде розраховувати лише на власні можливості і в міру сил збільшувати їх (наприклад, за допомогою зброї, електрошока, газового балончика і тощо).

Психологія девіацій: ключ до проблем пізнання віктимності.

Величезний інтерес для розуміння психології людей, що стають і злочинцями, і жертвами злочинів, має загальна психологія девіантної (відхиленої) поведінки. Девіантним вважається кожна по ступені виразності, чи спрямованості мотивам поведінка, при якій спостерігається відхилення від критеріїв тієї чи іншої суспільної норми. При цьому критерії обумовлюються нормами відповідності правовим вказівкам і регламентаціям (нормам законослухняності) моральним і морально-етичним розпорядженням (загальнолюдським цінностям), етикету і стилю. Поведінкова патологія має на увазі наявність у поведженні людини таких якостей, як схильність до дезадаптації, тотальність і стабільність. Схильність до дезадаптації позначає поведінку, що не сприяє повноцінній адаптації людини в суспільстві – конфліктність, незадоволеність взаємодії з оточуючими людьми, протистояння реальності, соціально-психологічна ізоляція. Міжособистісна дезадаптація спрямована «зовні особистісної дезадаптації», людина незадоволена собою, не приймає себе як цілісну і значиму особистість.

Кримінологи, психологи і соціологи ***відзначають, досить великий відсоток людей з поведінковими порушеннями які можуть стати як злочинцями, так і жертвами.*** Девіації будь-якого рівня психічної індивідуальності - темпераменту, характеру, особистісних якостей, обумовлені етнокультурними стереотипами поведінки, гендерними віковими особливостями, дуже часто стають важливими факторами, що сприяють деліктам.

У віктимології існує термін ***«агресивні потерпілі»*** - люди, що мають, як правило, антигромадську насильницьку установку особистості. Їх поведінка характеризується навмисним створенням конфліктної ситуації і пов'язана з нападом на них інших осіб, яким вони спричинили шкоду. Як правило, виявляючи агресію, такі потерпілі діють усвідомлено, але далеко не завжди представляють можливі небезпечні для них наслідки.

Одним з найпоширеніших видів поведінки, що відхиляється, є

зловживання алкоголем, наркотиками, токсичними речовинами. Ця категорія населення представляється одна з найбільш, як криміногенних та і віктимогенних. Зміна станів психіки може привести людини як у злочинне середовище (зробити його убивцею, грабіжником, гвалтівником), так і в розряд жертв, підвищуючи її безпорадність.

3. Дослідження й аналіз особистості потерпілого

Дослідження особистості потерпілого можна розглядати в двох аспектах:

1) *«статистична галузь»* - це вік, стать, національність, службове становище тощо; ряд цих ознак потрібно з'ясувати за безпосередньою вимогою закону, причому деякі з них можуть прямо впливати на кваліфікацію злочину (наприклад, вік при статевих злочинах).

2) *«динамічна галузь»* це поведінка потерпілого в період, що безпосередньо передує події злочину, і в період події злочину, та зв'язок цієї поведінки з поведінкою злочинця.

До спеціальних методів дослідження особистості і поведінки потерпілого відносяться аналіз слідчої і судової статистики, вивчення матеріалів судово-психологічної і судово-психіатричної експертиз, соціально-психологічні і судово-психологічні дослідження конфліктних ситуацій.

Поведінка потерпілого в момент здійснення злочину залежить від:

- 1) впливу зовнішнього середовища, у даному випадку злочинного нападу чи іншого впливу;
- 2) індивідуальних особливостей особистості.

Типи агресивних потерпілих по мотивації:

- корисливий тип;
- сексуальний тип;
- хуліган;
- негативний месник;
- скандаліст;
- сімейний деспот.

Класифікація потенційної жертви

- ІМПУЛЬСИВНА ЖЕРТВА, характеризується несвідомим почуттям страху, пригніченістю реакцій при нападі правопорушника.

- ДОБРОВІЛЬНА ЖЕРТВА – рецидивні жертви, що «застряють», в силу своєї діяльності, статусу та необачності потрапляють в кримінальні ситуації.

- НАСТАНОВНА ЖЕРТВА - агресивна «ходяча бомба», істероїд, зухвалою поведінкою провокує злочинця.

- РАЦІОНАЛЬНА ЖЕРТВА - активний-провокатор, сам створює ситуацію вчинення злочину і сам потрапляє в цю пастку.

- ЖЕРТВА ПАСИВНИЙ ПРОВОКАТОР - своїм зовнішнім виглядом, способом життя, підвищеною тривожністю і доступністю підштовхує злочинців до скоєння правопорушень.

- **ВИННІ.** Займаються самознищенням, з готовністю беруть на себе відповідальність за всі біди і напасти.
- **ОБВИНУВАЧІ,** їхня мета - повісити провину на іншого, зняти з себе відповідальність за свої почуття і поведінку.
- **НАЛЯКАНІ.** Страх, неспокій і фобії - улюблені емоційні реакції на уявну небезпека: «Я міг би загинути», «Мені страшно залишитися одній».
- **СУПЕРМЕНИ.** Пристрасть до адреналіну, недооцінюють як себе, так й інших, ризикують своїм життям, неусвідомлено прагнуть до саморуйнування.

4. Психічні особливості показань потерпілих

Показання потерпілого – засіб захисту його інтересів, але це не тільки індивідуальні інтереси, а інтереси людини як члена суспільства.

Показання багатьох потерпілих перенасичені оціночними елементами, тоді як доказове значення має тільки фактичні відомості: По-різному і відношення потерпілих до встановлення істини. Поряд із прагненням сприяти встановленню істини можуть бути й інші мотиви в поводженні окремих потерпілих – від байдужності до прямої протидії слідству.

При взаємодії юристів з потерпілим варто враховувати його негативно-емоційний стан, що виникає у результаті злочину і його наслідків. Психічний стан потерпілого (особливо при здійсненні над ним насильницьких дій) варто віднести до екстремальних психічних станів (стрес, афект, фрустрація), що викликають істотні зрушення в його регулятивній сфері. Для багатьох потерпілих характерний стан підвищеного рівня тривожності і як наслідок цього – дестабілізація особистої психічної інтегрованості, порушення соціальної адаптованості.

Формування показань потерпілого відбувається поетапно. Виділяють три стадії цього процесу: сприйняття, запам'ятовування і відтворення. Кожне з них містить можливість випадання або спотворення необхідної для слідчого інформації. Це необхідно враховувати, щоб звести такі прогалини і помилки до мінімуму.

1. Сприйняття - це чуттєвий етап пізнання, відображення людиною предметів і явищ в сукупності їх властивостей. При сприйнятті в максимально адекватних умовах створюється цілісний образ на основі парціальних образів, відчуттів. З суб'єктивної точки зору значення мають навмисність сприйняття, ступінь чутливості органів чуття, досвід і знання потерпілого, його стан у момент злочину (потрібно перевірити, чи не п'яний потерпілий, не приймав він наркотики тощо). Особливу роль у процесі сприйняття має емоційний стан потерпілого, який може впливати на процес запам'ятовування, збереження в пам'яті сприйнятого.

2. Друга стадія формування показань характеризується утворенням і збереженням уявлень. Потерпілий зазвичай більш міцно запам'ятовує обставини злочину, ніж просто свідок, так як їм вони сприймаються яскравіше, бо безпосередньо стосуються його інтересів. Повнота і точність показань

багато в чому залежить від терміну, що пройшов з моменту злочину, тож потерпілих рекомендується допитувати якнайскоріше після подій, про які вони повинні розповісти.

3. При дачі показань потерпілі відтворюють сприйняті ними та збережені в пам'яті обставини. Але це не просте копіювання обстановки події, а складний психічний процес, в якому беруть активну участь мислення, емоції, виявляється спрямованість інтересів. З одного боку, вони можуть позитивно впливати на продуктивність сприйняття, а з іншого - стати джерелом домислів і помилок.

Потерпілому необхідно роз'яснити його права та забезпечити можливість при допиті не тільки повідомити відомі йому дані, але й викласти версії, які виникли у нього, дати пояснення щодо тих чи інших матеріалів справи і привести відповідні аргументи. Потерпілий повинен бути допитаний поряд з іншими про такі відомості:

- обставини самого злочинного діяння і його суттєві ознаки (час, місце тощо);
- особи, які брали участь у злочині, ролі кожного з них;
- характер і розмір шкоди, заподіяної злочином;
- його взаємини з обвинуваченим

ТЕМА № 9. ПСИХОЛОГІЯ СЛІДЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ ДІЙ

Зміст

1. Загальна характеристика психологічних особливостей слідчої діяльності.
2. Професійно-психологічний аналіз особистості слідчого.
3. Огляд місця події як самостійна слідча дія, заснована на почуттєвій сфері пізнання.
4. Психологія обшуку.
5. Психологія слідчого експерименту.

1. Загальна характеристика психологічних особливостей слідчої діяльності.

Діяльність по розслідуванню злочинів (слідча діяльність) – цілеспрямований процес, метою якого є відтворення справжньої картини події злочину за її прямими та непрямими доказами. Її психологічна структура може розглядатись як сукупність основних (пізнавальної, конструктивної, комунікативної, організаційної) та допоміжних (профілактичної та засвідчувальної) різновидів діяльності.

У сучасній юридичній літературі вказують на **характерні риси слідчої діяльності**, серед яких слід назвати такі.

1. Основне призначення слідчої діяльності є розслідування злочинів.
2. Слідча діяльність дуже чітко регламентована кримінально-процесуальним законом, хоча, з іншого боку, у прийнятті рішень слідчий залишається процесуально незалежною постаттю.
4. Здійснення слідства передбачає наявність у відповідного суб'єкта владних повноважень, які гарантовані державою та здійснюються від імені держави.

5. Діяльність слідчого характеризується високим рівнем відповідальності, а також надмірним рівнем емоційного напруження.

5. Слідчій діяльності властиві також елементи примусу. Це пояснюється не тільки власне характером слідчої діяльності, а й тим, що в ході встановлення об'єктивної істини зацікавлені, в тому учасники процесу, чинять протидію, для подолання якої і необхідно застосовувати примус.

6. Слідча діяльність, виходячи зі специфіки об'єкта свого впливу, передбачає виявлення елементів творчості у ході пошуку об'єктивної істини.

Під слідчими діями в криміналістичній та кримінально-процесуальній теорії розуміються закріплені кримінально-процесуальним законом окремі комплекси пізнавальних і посвідчувальних операцій, спрямовані на збирання, дослідження, використання і оцінку доказів.

До слідчих дій можна віднести:

- слідчий огляд (огляд місця події), в тому числі такий його різновид, як

освідювання;

- обшук, в тому числі виїмку;
- слідчий експеримент, в тому числі шляхом відтворення і про перевірки показань на місці;
- пред'явлення для впізнання;
- допит, в тому числі очну ставку;
- призначення експертизи (тут слід звернути увагу, що саме призначення експертизи, а не сама експертиза як є науковим дослідженням представлених слідчим об'єктів).

Крім цього до слідчих дій відносять ще й затримання підозрюваного, накладення арешту на майно, ексгумація трупа тощо.

Для слідчої діяльності характерне подолання опору з боку незацікавлених в успішному розслідуванні справи осіб.

Процес розслідування кримінальної справи можна розглядати як ряд слідчих ситуацій, які повинен вирішити слідчий. Психологічні аспекти слідчої ситуації - це окремий випадок психології діяльності суб'єкта взагалі.

Слідча ситуація - це динамічна інформаційна система, елементами якої є істотні ознаки і властивості обставин, що мають значення по кримінальній справі, зв'язки і відносини між ними, а також між учасниками процесу розслідування, які настали або передбачувані результати сторін.

Психологічно складною для слідчого є ситуація, коли в одному провадженні зосереджується велика кількість кримінальних справ, кожне з яких вимагає негайного прийняття рішень і провадження слідчих дій. Велике значення має здатність слідчого стати лідером, очолити групу, яка працює над розкриттям злочинів, для того щоб встановити винних у них осіб протягом певного терміну.

Практика показує, що дана обставина нерідко досить істотно «тисне» на психіку слідчого, особливо тоді, коли йдеться про розслідування кримінальних справ про тяжкі злочини (вбивство, розбій, зґвалтування, масові заворушення і т. п.), а злочин тривалий час розкрити не вдається. Тут може виникнути ряд небезпек, які необхідно враховувати.

2. Професійно-психологічний аналіз особистості слідчого

Як уже зазначалось, основним завданням слідства є розкриття злочину. Зрозуміло, що в ході вирішення цього глобального завдання вирішують ще цілу низку завдань, передбачених кримінальним законом. Але вже на цій підставі можна зробити висновок: слідчий - це спеціаліст юрист, працівник спеціального відомства, який у встановленому законом порядку здійснює досудове розслідування кримінальних справ для їх подальшого розгляду в органах правосуддя - судах.

Професійно-психологічні особливості особистості слідчого обумовлені наведеними раніше соціально-правовими, моральними і психологічними особливостями слідчої діяльності.

Професіограма слідчого становить собою багаторівневу ієрархічну

структуру, в якій відображаються психодинамічні та індивідуально-психологічні властивості і якості, що реалізуються в професійній діяльності. Кожна зі сторін професіограми відображає:

1. Визначений цикл професійної діяльності;
2. Особистісні якості, навички, уміння, знання що забезпечують професійний успіх на цьому рівні діяльності.

Структура професіограми слідчого:

1. Соціальна діяльність - правова пропаганда, профілактика, формування правосвідомості (необхідні якості особистості: патріотизм, гуманність, чесність, принциповість).
2. Пошукова діяльність, полягає в збиранні вихідної інформації, необхідної для вирішення професійних завдань (якості особистості: спостережливість, допитливість, висока орієнтованість).
3. Комунікативна діяльність - отримання необхідної інформації в процесі спілкування (якості: комунікабельність, емоційна стійкість, чуткість, емпатія).
4. Реконструктивна діяльність - це поточний і завершальний аналіз усієї зібраної інформації у справі і висунення на базі її синтезу і спеціальних знань робочих версій (гіпотез). Планування роботи є також результатом реконструктивної діяльності (якості: загальний та спеціальний інтелект, інтуїція).
5. Організаційна діяльність полягає у вольових діях щодо реалізації та перевірки робочих версій та планів. Два аспекти: саморганізованість і організація людей у колективному вирішенні професійних завдань (якості: організаторські здібності, зібраність, цілеспрямованість).
6. Посвідчувальна діяльність - приведення отриманої інформації в передбаченому законі форма (постанова, протокол) (якість: акуратність, пунктуальність).

Пізнавальна діяльність слідчого проявляється у вирішенні їм системи простих і складних розумових завдань, в стратегіях розв'язання проблем, у творчому підході до ситуацій, що вимагають пізнавальної активності.

Для діяльності слідчого істотними є також загальні особливості організації його свідомості, такі, як обсяг, стійкість, переключення і розподілення уваги, врівноваженість аналітичної та синтетичної сторін сприйняття і мислення, високий енергетичний рівень активності.

Мислення слідчого має бути оперативним, тобто високодинамічний інтелектуальним процесом, постійно коректованим умовами і результатами практичної роботи. Багатоплановість слідчого процесу висуває підвищені вимоги до синтетичної сторони пізнавальної діяльності, обумовлює граничні навантаження на оперативну пам'ять.

Дієва спрямованість - одне з відмінних якостей інтелекту слідчого. І якщо говорять, що той чи інший слідчий має неабиякий розум, але позбавлений необхідних вольових якостей - рішучості, мужності і т. п., то можна стверджувати, що він не володіє необхідними для цієї професії якостями. Найбільш професійно значимими якостями інтелекту слідчого є

проникливість і рефлексивність - здатність розуміти людей і передбачати їх можливі дії.

Пізнавально-пошукові, евристичні якості слідчого - це його базові якості. Однак вони повинні поєднуватися з низкою інших професійно-характерологічних якостей. Серед них першорядну значимість мають система ціннісної орієнтації слідчого, його соціальна, моральна позиція, високо розвинене почуття громадянського і службового обов'язку, здатність послідовно і цілеспрямовано реалізовувати державні інтереси, не піддаючись ситуативним впливів, долаючи міжособистісні і внутрішньоособистісні конфлікти на основі позитивної соціальної мотивації.

Слідчий постійно стикається з різноманітними проявами людської психіки. Він веде боротьбу не з людиною, яка вчинила злочин, а з конкретними його вадами, боротьбу за людину. Справедливість, об'єктивність, уникнути обвинувального ухилу, неухильної реалізації закону - основні вимоги до слідчої діяльності.

Слідчий зобов'язаний зберігати в секреті не тільки конкретні дані, що відносяться до розслідуваної події, а й відомості більш загального порядку, що характеризують боротьбу зі злочинністю.

Є свої психологічні труднощі і при збереженні відомостей, що не підлягають оголошенню. Вміння мовчати є не природним даром, а продуктом виховання та самовиховання, залежить від стійкості і дисциплінованості.

2. Огляд місця події як самостійна слідча дія, заснована на почуттєвій сфері пізнання

Огляд місця події є самостійною слідчою дією, що має метою виявлення слідів злочину й інших речовинних доказів, з'ясування обстановки події, а дорівнює інших обставин, що мають значення для справи. Разом з тим огляд може бути і складовою частиною інших слідчих дій: затримки, обшуку, виїмки, слідчого експерименту, перевірки показань на місці.

Огляд місця події є незамінною слідчою дією, оскільки інформацію, одержувану при огляді, у більшості випадків не можливо знайти в будь-якому іншому місці, добути шляхом проведення інших слідчих дій. *Така, наприклад, інформація, укладена в слідах ніг і рук злочинця, слідах застосування їм знарядь злому.* Безпосередньо в процесі вивчення об'єктів місця події слідчий використовує самі різні форми і методи пізнання, спрямовані на установлення фактів і обставин, що дають можливість визначити напрямок розслідування і з'ясувати реальний характер події.

На початку огляду місця події повинна передувати організаційна робота слідчого (підбір оперативної групи, підготовка і перевірка науково-технічних засобів, запрошення фахівців, охорона місця події тощо).

Діяльність слідчого під час огляду місця події складається з ряду операцій і реалізується в *пізнавальному, пошуковому, організаційному й посвідчувальному елементах.* Коротко їх позначимо.

Пізнавальний елемент діяльності складають: сприйняття обстановки;

фактів, явищ; установлення між ними причинного зв'язку; висування припущень, версій.

Пошуковий елемент діяльності - це пошук, виявлення змін, викликаних діями злочинця; вилучення слідів, речовинних доказів.

Організаційний елемент містить у собі дії по керівництву оперативною групою в ході огляду (організація охорони місця події, допомога потерпілих, розподіл функцій між учасниками огляду тощо).

Посвідчувальний елемент діяльності слідчого - це закріплення, посвідчення і фіксація виявлених у ході огляду слідів, речовинних доказів, установлених фактів. Слідчий складає протокол огляду місця події, креслення, схеми тощо; сам або за допомогою фахівців робить фотографування, кінозйомку, відеозапис.

Місце події - первинне матеріалізоване джерело злочинного діяння.

Відправними вихідними обставинами, що направляють весь хід огляду місця події, є ключові для розслідування обставини. Для розкриття злочину істотними можуть виявитися, на перший погляд, малозначні предмети - проїзні квитки міського і залізничного транспорту, недокурки, сліди зубів, руки ніг, залишки їжі, сліди губної помади, волокна тканин, обривки папера, відламани частини предметів, розташування предметів, зникнення речей визначеного роду.

Слідчий критично розглядає об'єкти і їхні ознаки з різних точок зору, постійно вирішуючи питання: "Що це значить?", "Чому й у зв'язку з чим відбулося?". У багатьох випадках слідчий відповідає і на питання: "Чи могло це відбутися?"

При розслідуванні вбивств, розбійних нападів, грабежів, зґвалтувань, хуліганських дій особливу значимість має дослідження комплексу взаємних контактно-матеріальних слідів на злочинці і його жертві.

Для успішної аналітичної роботи зі слідами необхідно враховувати системний зв'язок об'єктів слідів, які сприймаються і слідів, які утворюються. З цією метою призначаються необхідні трасологічні експертизи.

Вирішення розумових завдань при проведенні огляду місця події.

Огляд місця події, що є за своїм характером дослідженням у широкому значенні, вимагає вирішення значної кількості розумових завдань. Різноманітні за своїм характером завдання можна згрупувати за їхніми цілями. При цьому слід розрізняти завдання розумового плану, що стосуються процесів збору й оцінки доказового матеріалу на місці події, і розумові завдання, пов'язані з організацією дій, що впливають з огляду місця події. До перших можна віднести завдання виявлення інформації, її оцінки, висунення загальних і окремих версій; до других — завдання щодо організації дій, пов'язаних із проведенням огляду місця події.

Відображення події злочину і тактичні прийоми. Психологічний підхід до огляду місця події пов'язаний із його ситуаційною зумовленістю. Стосовно ситуацій огляду місця події пропонуються найбільш доцільні системи тактичних прийомів (тактичні комбінації), що сприяють опосередкованій взаємодії зі злочинцем, який залишив сліди, і одержанню

необхідної невербальної інформації.

З проведеного огляду необхідно приступити до побудови версій, що надалі варто перевірити. Дуже часто злочинець використовує предмети своєї професійної діяльності. Заздалегідь підготовлені знаряддя убивства, наприклад, можуть свідчити про навмисне убивство.

У залежності від характеру речових доказів, виявлених на місці події, можна виділити чотири типи місця події, що визначають спрямованість і структуру пізнавальної діяльності:

1) злочин зроблений у даній обстановці, на предметах залишені його явні сліди;

2) злочин зроблений у даній обстановці, але вона не перетерпіла в зв'язку з цим явних змін;

3) злочин зроблений в іншому місці, а на місці події виявлені лише його сліди;

4) сліди злочину інсценовані (подія не могла відбутися по даній штучно створеній схемі).

Взаємозв'язок особи злочинця і відображень місця злочину. У процесі огляду місця події можна одержати інформацію про особу злочинця. Перебування злочинця на місці події передбачає його вплив на навколишнє середовище і залишення відображень (слідів злочину в широкому розумінні).

Під час огляду можна передбачити стать злочинця. У цьому аспекті важливе значення має оцінка виду злочину. Існують специфічно чоловічі (наприклад, хуліганство, розбій, зґвалтування, вбивство, поєднане із зґвалтуванням, та ін.) і специфічно жіночі (наприклад, убивство матір'ю новонародженої дитини тощо). Вивчення способу злочину (підготування, вчинення, приховування) також може вказувати на стать злочинця. З певним ступенем імовірності про стать злочинця можуть свідчити і матеріально-фіксовані та інші сліди (наприклад, сліди губної помади на посуді чи недокурках). Водночас потрібно пам'ятати і про контркриміналістику (злочинці можуть створювати фальшиві сліди з метою заплутати слідство, направити його на помилковий шлях).

4. Психологія обшуку.

Обшук належить до невідкладних слідчих дій спрямованих на встановлення та закріплення слідів злочину, з метою запобігання їх втраті, або навмисному знищенню злочинцями.

У психологічному плані обшук є складною та дуже специфічною слідчою дією - це відшукування свідомо прихованих об'єктів за допомогою активного, цілеспрямованого сприйняття приміщень, предметів і осіб, з подальшим уявним аналізом і синтезом зібраної інформації в умовах високої невизначеності шляхів встановлення місця приховання.

Пізнавальна (пошукова) діяльність при проведенні обшуку є домінуючою. Завдяки їй слідчий може вибрати найсприятливіший момент для обшуку та спосіб забезпечення його виробництва, намітивши найбільш

ймовірні місця укриття в залежності від характеристик розшукуваних предметів, приміщення (території), особистості злочинця.

Психологічні особливості обшуку:

- примусовий характер;
- наявність конфліктних ситуацій;
- яскраво виражений пошуковий характер;
- висока проблемність.

В ході підготовки до обшуку слідчому важливо отримати відповіді на наступні питання:

- що слід шукати? Як виглядають розшукувані предмети (форма, колір, запах тощо)?
- що являє собою об'єкт, що підлягає обшуку (які площа об'єкта, рельєф об'єкта, його планування, кількість приміщень, кількість дверей і вікон і їх розташування)?
- хто, крім обшукуваного, може перебувати на місці в момент обшуку?
- яке висвітлення об'єкта обшуку (штучне або природне)?
- чи є на об'єкті телефон або інші засоби зв'язку (радіостанція, селектор)?
- де можуть перебувати шукані предмети?
- хто буде проводити обшук?
- які технічні засоби та інші матеріали слід взяти з собою?
- коли найзручніше розпочати обшук?
- скільки часу він може тривати?

Психологічна структура діяльності при проведенні обшуку:

- збір необхідної інформації;
- побудова уявної моделі поведінки того, хто ховає;
- реалізація висунутих пошукових версій.

Джерела інформації при обшуку:

- приміщення, що обшукується|;
- характер і розташування окремих предметів;
- реакції і поведінка обшукуваних;
- поведінка тварин і птахів.

Існує ряд тактичних прийомів, спрямованих на відшукування предметів за допомогою спостереження за поведінкою обшукуваних осіб.

1. «Холодно-гаряче». Підтверджуючи або спростовуючи свої припущення про знаходження предмета обшуку в певному місці, слідчий, наближаючись і віддаляючись від нього, спостерігає за реакцією обшукуваного.

2. «Реакція на дію». Спостереження за реакцією при оголошенні обшукуваному, яку конкретно ділянку приміщення або території, а також який предмет буде досліджуватися.

3. «Розповідь про об'єкт обшуку». Попросити розказати обшукуваного про те місце, де проводиться обшук, для детального опису як самого місця, так і предметів, які знаходяться там. Обшукуваний може або обійти в своїй розповіді тайник, або зовні поведінковими реакціями (зміною гучності, тембру голосу, зблідненням шкірних покривів, рухом очей) видати своє хвилювання

при відповіді на певні питання.

4. «Порівняння». Парні предмети бажано оглядати в групі, а не окремо, порівнюючи їх. Наприклад, при огляді статуетки бажано оглянути і зважити іншу аналогічну статуетку.

5. «Те ж місце». У разі вдалого виявлення предмета в одному місці необхідно зробити пошук і в іншому подібному місці.

6. «Спробуй на смак». Будь-який предмет бажано вивчити у всіх його властивостях, а саме встановити його вагу, обсяг, оглянути в світлі, обмацати, простукати, виявити тріщини, нерівності тощо.

5. Психологія слідчого експерименту.

Слідчий експеримент - це самостійна процесуальна дія, спрямована на перевірку наявних та отримання нових доказів. Сутністю слідчого експерименту є виробництво дій, за допомогою яких перевіряється можливість існування в минулому будь-яких подій, явищ, що мають значення для встановлення істини у справі.

Слідчий експеримент є сильним засобом психологічного впливу на його учасників, оскільки його результати нерідко наочно свідчать про можливість або неможливість певного явища, події, а спростувати їх підозрюваному, обвинуваченому буває досить важко. Так, обвинувачений у крадіжці з магазину шляхом проникнення в приміщення через квартиру заявив на допиті, що вчинив цей злочин самотужки, без співучасників. Був проведений слідчий експеримент. Всі спроби обвинуваченого проникнути таким способом до приміщення виявилися безуспішними, причому це було очевидно для всіх учасників слідчого експерименту. Обвинувачений змушений був зізнатися, що у нього був співучасник - неповнолітній, який на його прохання проник через квартиру в магазин і зсередини відкрив йому двері.

Неприпустимо в ході експерименту відтворювати саму подію злочину. Також не можна при підготовці слідчого експерименту і його проведення допускати дії, що принижують честь і гідність його учасників, призначати слідчий експеримент за участю потерпілої у справі про згвалтування.

Слідчий експеримент проводиться з метою перевірки фактичної можливості і особливостей здійснення певної дії, події або явища в певних умовах. У процесі його проведення створюються умови максимально наближені до події злочину (реконструкція, моделювання).

Психологічні особливості слідчого експерименту (на відміну від огляду місця події) обумовлені в першу чергу характером дій, за допомогою яких слідчий (в необхідних випадках з участю фахівців) досліджує динамічні процеси, що відбуваються з людиною, його рухові реакції, координацію рухів і інші здібності. Для найбільш повного і всебічного їх дослідження від осіб, які проводять експеримент, потрібні вміння реконструювати обстановку, в якій мали місце перевіряються факти, моделювати ті чи інші дії, висока пізнавальна активність, гнучке творче мислення, здібності.

До психологічної характеристики слідчого експерименту також

належать дані обстановки та його умови, а також можливість відтворити емоційний стан особи у процесі проведення експерименту. При розгляді цих сторін слідчого експерименту пропонується моделювати об'єктивні і суб'єктивні чинники та експериментальні дії.

Відтворення обстановки події має характер істотного наближення, що дає змогу створювати об'єктивно необхідні умови для експерименту. Психологічною основою такого відтворення є моделювання обстановки, реально і психологічно (у плані її оцінки учасником) необхідної для проведення експерименту. У даному разі компонентом, що психологічно спонукає суб'єкта до проявів при експерименті, є створення обстановки, наближеної до справжньої. Саме така психологічна характеристика обстановки і забезпечує, як правило, вірогідність результатів проведених дослідів.

При розслідуванні розкрадань, порушень правил експлуатації техніки і деяких інших злочинів нерідко виникає необхідність перевірити певні навички, вміння, ступінь навченості суб'єкта якимось спеціальним прийомом. Щоб визначити, який час потрібен на вчинення тих чи інших дій, під час експерименту з інтервалами виконується серія подібних дослідних дій з подальшим виведенням усереднених показників. Якщо у суб'єкта спостерігаються психофізіологічні порушення, стан підвищеної психічної напруженості, проведення дослідів з його участю відкладається.

Результати слідчого експерименту розглядаються як позитивні і негативні та співвідносяться з версією слідчого. Доказова цінність позитивних і негативних результатів є різною: перші встановлюють, що даний факт можливий, другі означають його неможливість, виключаючи тим самим всі інші рішення. Позитивний результат, установлюючи можливість того чи іншого факту, ще не вказує на його дійсність, обов'язковість у конкретних умовах, тобто він не виключає одержання в даному разі інших результатів. Негативний же результат, наприклад неможливість бачити у певних умовах, дає однозначне рішення - суб'єкт не міг бачити - із усіма наслідками, що звідси випливають, у визначенні його доказового значення.

ТЕМА № 10. ПСИХОЛОГІЯ ДОПИТУ

Зміст

1. Загальні психологічні закономірності тактики допиту.
2. Психологія допиту потерпілого, свідка, підозрюваного й обвинувачуваного.
3. Психологія постановки питань допитуваним та діагностика і викриття хибності показань.

1. Загальні психологічні закономірності тактики допиту

Багато суттєвих для розслідування обставини можуть бути встановлені тільки на основі особистих доказів. Такі істотні для розслідування сторони механізму здійснення злочину, як формування злочинного наміру, мотиви і мети злочину і багато чого іншого, можна установити лише в результаті кваліфікованого допиту.

Допит - найбільше психологізована слідча дія, пов'язана з особистісними особливостями допитуваної і особи, що допитує, психічною взаємодією між ними.

Основними психологічними проблемами допиту є оцінка показань, система прийомів правомірного психічного впливу з метою одержання правдивих показань, способи викриття помилкових показань.

Об'єктом аналізу при допиті служить повідомлення - словесний опис образів і динамічних уявлень. Словесний опис явищ і саме явище не можуть цілком збігатися. Ті самі слова, фрази у вустах різних людей можуть мати різний сенс.

Центральний психологічний процес, що функціонує при допиті, *відтворення* - довільне, навмисне відновлення образів, що нерідко супроводжується мимовільними, асоціативними спогадами.

Оцінюючи показання свідків й інших осіб, що беруть участь у справі, слідчий повинний враховувати, що відтворення пов'язане з реконструкцією раніше сприйнятого.

При збереженні матеріалу в довгостроковій пам'яті відбуваються його визначена особистісна реконструкція, узагальнення, фрагментаризація (всі образні представлення людини відрізняються узагальненістю і фрагментарністю).

Мнемічна допомога - сприяння відновленню в пам'яті допитуваної особи забутого їм матеріалу - складна діяльність, що вимагає психологічної кваліфікованості слідчого. Мнемічна допомога може легко перейти грань процесуального дозволу і виявитися засобом уселяння, засобом забороненого законом вимагання показань. Кваліфікована ж мнемічна допомога допитуваній особі може стати вирішальним засобом одержання достовірної інформації.

Для мобілізації пам'яті допитуваного можуть бути застосовані наступні мнемічні прийоми: надання можливості вільної розповіді, повторення, розповіді з різних стадій оповідання (із середини, кінця подій, викладу окремих епізодів); допит про факти, що супроводжують злочин (асоціації по суміжності, подібності, контрастові, причинно-наслідкові асоціації); пред'явлення речовинних доказів, що знаходяться в прямому або непрямому зв'язку з забутим фактом; допит на місці події, ознайомлення допитуваного з показаннями інших осіб; застосування на допиті планів, схем, малюнків, фотознімків, моделей, макетів.

2. Психологія допиту потерпілого, свідка, підозрюваного й обвинувачуваного.

Під час злочинної події поле свідомості потерпілого різко звужується, логічне мислення деформується. При грубих фізичних впливах можливе виникнення стану оглушення, шоку. Гострі конфліктні емоційні стани ведуть, як правило, до гіперболізації емоціогених впливів і їхньої генералізації.

При наступній реконструкції подій часто виникає явище переносу, дифузійного узагальнення ("усі гвалтували", "усі били"). Особливо часто змішується послідовність подій, ознаки одного об'єкта переносяться на інший. Поряд з цим окремі деталі події можуть сприйматися і запам'ятовуватися особливо чітко, загострено.

Головною психологічною особливістю при допиті потерпілого є прояв **"обвинувальної домінанти"**.

Від потерпілого слідчий, як правило, одержує найбільше криміналістично значиму інформацію - де, коли, яким чином, якими знаряддями і засобами здійснений злочин, хто вчинив злочин і хто до нього причетний, які можливі джерела криміналістичної інформації.

Взаємодія слідчого з потерпілим повинна будуватися з урахуванням стану потерпілого як особи, що постраждала, перенесла психічну травму, що шукає захист у правосуддя. Найменша неухважність, підозрілість слідчого гостро переживається потерпілим, підсилює його негативно-емоційний стан.

Задача слідчого - максимально заспокоїти потерпілого, завірити його в тім, що злочин буде ретельно, об'єктивно і повно розслідувано. Необхідно нейтралізувати можливу гіперактивність потерпілого, його метушливість, багатослівність, "стрибки думок", зацикленість на несуттєвих деталях. Гіперзбудженість потерпілого може бути знята тимчасовим відволіканням його уваги на інші менш значимі для нього події.

Психологія допиту свідків. Відповідно до закону, в якості свідка для дачі показань може бути викликана будь-яка особа, якій можуть бути відомі будь-які обставини, що підлягають встановленню у даній справі. На показання свідків, як джерело доказів майже завжди впливає суб'єктивність сприйняття, пам'яті, уваги, уявлення мислення тощо.

Їх показання поділяються на:

- прямі - засновані на безпосередньому сприйнятті істотних для даної

справи обставин;

- непрямі - засновані на повідомленнях інших осіб, із зазначенням такого джерела інформації.

Законом заборонені навідні питання, які містять пряму підказку відповіді. Особливу увагу слідчий повинен звертати на **виправдувальний або обвинувальний ухил** показань свідків. Обвинувальні свідчення свідка виступають у вигляді активної брехні, а виправдувальні - як замовчування, тобто пасивної брехні, яка часто пов'язана з небажанням свідка спілкуватися з правоохоронними органами. Таким обставинам можуть сприяти часті й необґрунтовані виклики до слідчого, його некоректну поведінку по відношенню до свідка тощо.

Слідчий повинен відрізняти неправдиві свідчення від помилки, з цією метою необхідно детально з'ясувати умови сприйняття подій безпосередньо свідком, його сенсорні можливості.

Психологія допиту підозрюваного обвинуваченого. Залучення до кримінальної відповідальності пов'язано з різкою зміною в життєдіяльності людини, викликаючи в одних людей підвищений рівень тривожності, почуття приреченості, розпачу, безвихідності, повній залежності від осіб, що здійснюють правосуддя, в інших - почуття озлобленості, агресивності, активного протидії правосуддю.

Особливо драматичним є психічний стан притягнутої до кримінальної відповідальності невинної особи. Різке зниження захисних можливостей підвищує неадекватність дій обвинувачуваного по самозахисту. Прагнучи покласти кінець невизначеності, невинний може удатися навіть до самооговору.

Загальною психологічною закономірністю допиту обвинувачуваних і підозрюваних є прояв у них "захисної домінанти" (пасивної або активної).

Допит обвинувачуваних і підозрюваного містить багато загальних сторін, однак, у допиті цих осіб маються й істотні розходження. Вони обумовлені, насамперед, їх різним процесуальним положенням.

Допит підозрюваного здійснюється негайно (або не пізніше 24 годин) після його затримки або узяття під варту в умовах, коли у відношенні його зібрані дані, недостатні для пред'явлення обвинувачення. Слідчий ще або не має у своєму розпорядженні достатні докази для його викриття, або докази ще не перевірені, що зобов'язує слідчого використовувати у відношенні підозрюваного обережну і різноманітну тактику допиту.

У процесі допиту підозрюваному задаються, насамперед, ті питання, відповіді на які уже відомі слідчому. При цьому з'ясовується позиція підозрюваного у відношенні правосуддя.

При допиті підозрюваного слідчий повинний виявляти велику обережність у використанні фактичного матеріалу, тому що найменші неточності в його використанні різко послаблюють позиції слідчого.

При допиті декількох підозрюваних по справах про групові злочини слідчий використовує психологічні феномени міжособистісної взаємодії - розходження інтересів членів групи, суперництво, антагонізм - усе те, що

порушує погодженість групових позицій. Використовується прагнення окремих членів групи применшити свою роль у зробленому злочині.

У випадку відмовлення підозрюваного від показань (психологічно найбільш складна, ситуація, допиту), слідчий у доброзичливому тоні роз'ясняє, що підозрюваний упускає можливість самозахисту, розкриття зм'якшуючу відповідальність обставин.

Допит обвинувачуваного проводиться по пунктах пропонованого йому обвинувачення. Позитивна відповідь обвинувачуваного на поставлене на початку допиту питання про те, чи визнає він себе винним, не повинне впливати на необхідність повного всебічного й об'єктивного розслідування кримінальної справи.

Обвинувачуваний - найбільш інформоване і психологічно складне джерело доказів. При допиті обвинувачуваного необхідно враховувати ряд психічних особливостей цієї категорії допитуваних: стан пригніченості, психічної депресії, викликаний страхом перед покаранням; велика зацікавленість у результаті справи, активно-оборонна позиція; відсутність у ряді випадків наміру до добровільного визнання, переконаність у тім, що правдиві показання можуть заподіяти йому тільки шкода; недовіра до осіб, що ведуть слідство негативне відношення до свідків обвинувачення, підвищена психічна напруженість, афективний стан у критичних для нього моментах розслідування; підвищений самоконтроль, загострена увага до найбільш небезпечних для нього обставин.

Обвинувачуваний, підозрюваний не несуть кримінальної відповідальності за відмовлення від дачі показань або за дачу помилкових показань, оскільки завжди зацікавлені в сприятливому для себе результаті справи. Закон не зобов'язує них діяти на шкоду своїм інтересам. Примус обвинувачуваного до дачі показань карається за законом.

3. Психологія постановки питань допитуваним та діагностика і викриття хибності показань

Нерідко слідчий на допиті зіштовхується з мовною пасивністю допитуваного, особливо у випадках сюжетної бідності розслідуваного епізоду. У цих випадках активізація мовної діяльності допитуваного стає особливою комунікативною задачею слідчого. При цьому істотного значення набуває орієнтація слідчого в типі мовного поводження допитуваної особи. Мовна активність допитуваних осіб залежить від їхніх взаємин з даним слідчим, від його мистецтва задавати питання, що активізують. Система питань слідчого - тактичний засіб правомірного психічного впливу на протидіючу особу. Психічно впливає не тільки зміст, але і послідовність питань.

Основні вимоги, пропоновані до питання слідчого: значеннєва однозначність, простота конструкції, лаконічність, віднесеність до предмета допиту, системність - питання слідчого повинні бути вибудовані відповідно до логічних етапів дозволу слідчо-пізнавальної задачі; відсутність впливу.

Види запитань:

- закриті;
- відкриті;
- альтернативні.

Навідні запитання та навіювання;

Питання, що надають право вибору між двома відповідями, але позитивна відповідь на один з них відповідає очікуванню запитувача («чи не в кепці був чоловік, який завдав потерпілому удар ножем?»). Це так звані питання *непрямого навіювання*).

- Питання *прямого навіювання* («перебував Сидоров на місці події?») замість питання: «Хто знаходився на місці події?»).

- Питання *помилкового змісту*, розраховані на ефект, так званої «пастки» , і є прийомом психічного насильства («чи був Сидоров тверезий під час скоєння злочину?»), хоча ще невідома причетність Сидорова до злочину).

Навіювання та навідні питання відводять від істини. Вони категорично заборонені Кримінально-процесуальним кодексом і психологічно неадекватні завданням слідства

Діагностика і викриття хибності показань.

Діагностика і подолання помилкових показань - центральна проблема допиту і розслідування в цілому. Універсальних методів психодіагностики неправди не існує. Немає "спробного каменю" істини, особливих засобів експрес-діагностики неправди. Не є надійними індикаторами неправди і психосоматичні реакції - тремор (тремтіння) кінцівок, частота подиху, пересихання порожнини рота, звуження або розширення судин, що виражаються в зблідненні або почервонінні шкіри особи. Не вдається діагностувати неправду і по ознаках мови - паузам, інтонаціям, лексичним особливостям.

Однак неправда не "явище в собі", вона розпізнавана. У свідомості брехуна конкурують два осередка збудження - сфера почуттєво *бідних помилкових конструкцій* і гальмування суб'єктом, але функціонуюче мимоволі *інтенсивний осередок живих образних представлень справжньої події*.

Неправда - засіб керування поведінкою людей шляхом їхньої дезінформації. Особа, що протидіє слідству і дає свідомо помилкові показання, вступає зі слідчим у позиційне протиборство, прогнозує можливі дії слідчого, намагається рефлексивно керувати його діяльністю.

У процесі розслідування злочинці використовують систему засобів дезінформації. Дезінформація - фабрикація свідомо помилкових провокаційних зведень з метою ввести в оману тих, хто користується цими зведеннями.

Різновидами дезінформації (фальсифікації) є:

- 1) приховання - дія з метою виключення виявлення ознак злочину й особистості злочинця;
- 2) маскування - дія з метою утруднення розпізнання ознак злочину; утаювання істинних намірів злочинця;
- 3) інсценування - штучне створення якої-небудь обстановки з метою

введення наслідку в оману;

4) демонстрація - помітна зухвала поведінка з метою відвернути увагу слідства від інших істотних для розслідування явищ;

5) помилкове алібі - помилкове заперечення присутності на місці злочину в момент його здійснення.

Симптоми брехні.

1. Протиріччя висловлювань іншим зібраним у справі доказам, а також протиріччя всередині самих свідчень. Відомо, що брехню неможливо продумати у всіх деталях. Брехун зазвичай намагається запам'ятати найбільш важливі на його погляд обставини, а ряд інших подробиць залишається неосмисленим. Крім того, брехня нерідко має ланцюговий характер, тобто одна брехня породжує іншу, одна спотворене обставина змушує вносити корективи і в інші, а продумати і запам'ятати все це практично неможливо. Саме тому брехня зазвичай не витримує деталізації фактів.

2. Невизначеність, неконкретність відомостей, що містяться в показаннях. Викликано це тим, що вигадані, не пережиті допитуваним події, знаходять поверхнєве закріплення в пам'яті брехуна або ж взагалі не фіксуються нею.

3. Опис подій фактів (особливо віддалених за часом) з надмірною (стенографічною) точністю, що може бути викликано заучування заздалегідь підготовлених показань.

4. Збіг в найдрібніших деталях показань декількох допитуваних. Зазвичай двоє або кілька свідків спостерігають одну і ту ж подію, звертають увагу на найбільш суттєві ознаки, деталі ж ними сприймаються різні. Збіг у всіх деталях сприйнятої події також може свідчити про заучування неправдивих свідчень.

5. Відсутність в показаннях несуттєвих подробиць, деталей.

6. Різне пояснення одних і тих же подій на різних допитах. Брехун допитуваний після певного часу забуває деякі деталі своїх вигаданих пояснень і на повторних допитах може дати їм інше тлумачення.

7. Повідомлення в показаннях тільки позитивної щодо себе інформації і відсутність будь-яких сумнівів у трактуванні подій. Людина, що дає правдиві показання, не зупиняється і перед висвітленням подій, не вигідно характеризують його, а також сумнівів в поясненні деяких фактів, що зазвичай не властиво брехунові.

8. Наполегливе, неодноразове повторення допитуваним за власною ініціативою будь-яких тверджень. Характеризуючи цей симптом брехні, Р. С. Белкін приводить східне прислів'я: "Ти сказав мені в перший раз, і я повірив. Ти повторив - і я засумнівався. Ти сказав в третій раз - і я зрозумів, що ти брешеш".

9. "Обмовки" в показаннях, тобто мимовільны висловлювання достовірної інформації, що виникає в зв'язку з суперництвом в розумі допитуваного правдивих і неправдивих варіантів пояснення події.

10. Наявність в показаннях допитуваного виразів, які не відповідають рівню його розвитку і освіти. Дана обставина свідчить про заучуванні ним

свідчень, підготовлених іншою особою.

11. Блідість емоційного фону показань. Реально пережиті події зазвичай характеризуються певними емоційними проявами, що знаходять відображення у змісті показань. Неправдиві свідчення найчастіше схематичні, безликі бліді.

12. Неодноразове посилення допитуваного на свою добродішність і незацікавленість.

13. Ухилення від відповіді на пряме запитання, спроби створити враження, що питання слідчого не зрозумілий.

14. Приховування фактів, які за відомостями слідчого добре відомі допитуваному, або забудькуватість щодо подій, значення яких істотно для допитуваного.

15. Зовнішні прояви зміни психічної діяльності допитуваного як реакції на запитання пред'явлення доказів або використання тактичних прийомів допиту. Тут в якості "доказів поведінки" може виступати: замішання, несподіване збентеження, паузи в мові метушливість, заїкання, зміна кольору обличчя, поява пітливості, тремор рук і інші психофізичні реакції, що свідчать про появу внутрішнього душевного хвилювання, можливо пов'язаного з викриттям у брехні.